

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΔΙΚΑΙΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

**Η προσανατολισμένη στο Σύνταγμα ερμηνεία
του δικαίου**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΟΥ

Ευστάθιου Κοκόρα

Επιβλέπων Καθηγητής: Αντώνιος Χάνος, Αν. Καθηγητής
Παντείου Πανεπιστημίου

Αθήνα, 2017

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί, μέσα από έναν διάυλο επικοινωνίας τόσο με τη θεωρία όσο και με τη νομολογία, να προσεγγίσει ερμηνευτικά ζητήματα και ειδικότερα να προσδιορίσει την έννοια της «προσανατολισμένης» προς στο Σύνταγμα ερμηνείας (ή «ερμηνευτικής αναγωγής στο Σύνταγμα») -αντιπαραβάλλοντάς την προς την «σύμφωνη» ή «εναρμονισμένη» με το Σύνταγμα ερμηνεία-, να εντοπίσει τη σχέση της ερμηνείας αυτής με άλλα θεωρητικά σχήματα (όπως η «τριτενέργεια») και να αναδείξει μέσα από χαρακτηριστικά παραδείγματα της νομολογίας την εφαρμογή της στη δικαστηριακή πρακτική.

Στην αρχή της μελέτης γίνεται αναφορά στα βασικά στοιχεία της ερμηνείας του δικαίου και συνοπτική παρουσίαση των κλασικών κριτηρίων ερμηνείας, που υιοθετεί η κρατούσα διδασκαλία, με σκοπό την εισαγωγή του αναγνώστη στο θέμα. Στη συνέχεια, περιγράφεται ο ρόλος που διαδραματίζει το Σύνταγμα ως σταθερή πηγή άντλησης επιχειρημάτων, κατά την ερμηνεία διατάξεων της κοινής νομοθεσίας, ώστε έπειτα να γίνει κατανοητή η διάκριση μεταξύ προσανατολισμένης στο Σύνταγμα ερμηνείας και σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας. Ακολούθως, αναλύεται, ειδικότερα, η λειτουργία της προσανατολισμένης στο Σύνταγμα ερμηνείας με παραδείγματα από τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	2
Πίνακας περιεχομένων	3
1. Εισαγωγή.....	5
2. Η ερμηνεία του δικαίου γενικά	6
3. Κριτήρια ερμηνείας	11
4. Ερμηνεία με επιχειρήματα από το Σύνταγμα.....	15
4.1 Γενικά	15
4.2 Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία του δικαίου.....	17
4.3 Η προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία του δικαίου	18
4.4 Συμπέρασμα.....	19
5. Η «τριτενέργεια» των δικαιωμάτων και η σχέση της με την προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία.....	22
6. Η λειτουργία της προσανατολισμένης προς το Σύνταγμα ερμηνείας ειδικότερα	26
6.1 Ως εργαλείο συγκεκριμενοποίησης γενικών ρητρών και αόριστων νομικών εννοιών.....	26
6.1.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	26
6.1.2 Χρηστά ήθη.....	27
6.1.3 Καλή πίστη.....	29
6.1.4 Αδικοπραξία.....	32
6.1.5 Καταχρηστική άσκηση δικαιώματος	33
6.1.6 Προσωπικότητα και Σύνταγμα.....	36
6.2 Ως εργαλείο ανάδειξης του νοήματος μιας διάταξης	43
6.2.1 Νομοθεσία περί αλλοδαπών.....	43
6.2.2 Δίκαιο χωροταξίας και πολεοδομίας	44
6.2.3 Οριοθέτηση πεδίου εφαρμογής του άρθρου 1003 ΑΚ.....	47

7. Προσανατολισμένη στο Σύνταγμα ερμηνεία και «διάπλαση δικαίου».....	50
7.1 Κενά δικαίου και αναγωγή στο Σύνταγμα	50
7.2 Διάπλαση δικαίου επί τη βάσει αρχών του Συντάγματος	54
8. Αρχή αναλογικότητας και αστικό δίκαιο.....	57
8.1 Εισαγωγικά.....	57
8.2 Η σχέση της αρχής της αναλογικότητας με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα	58
8.3 Η στάση της νομολογίας.....	61
9. Τελικές παρατηρήσεις	66
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	68

1. Εισαγωγή

Μέσα από την παρούσα μελέτη επιδιώκεται να καταστεί σαφής η έννοια της προσανατολισμένης στο Σύνταγμα ερμηνείας και να αναδειχθεί η λειτουργία και η χρησιμότητά της με εμπειρικό υλικό αντλούμενο από την ελληνική νομολογία. Η ερμηνεία διατάξεων μέσω της προσφυγής στις συνταγματικές διατάξεις μπορεί να λάβει χώρα είτε για να περισώσει το νόμο από πιθανή αντίθεσή του προς το Σύνταγμα, είτε για να διευκολύνει τη συγκεκριμενοποίηση γενικών ρητρών και αόριστων νομικών εννοιών ή να αποσαφηνίσει το νόημα μιας διάταξης, είτε, τέλος, απλώς για να περιβάλει με συνταγματικό κύρος την επιχειρηματολογία και την ερμηνευτική λύση κατά το δικανικό συλλογισμό. Στην παρούσα μελέτη, ακολουθείται η διάκριση σε δύο βασικές ομάδες περιπτώσεων, όπου γίνεται προσφυγή στο Σύνταγμα για άντληση ερμηνευτικών κριτηρίων και επιχειρημάτων : η πρώτη αφορά τη συγκεκριμενοποίηση γενικών ρητρών και την εξειδίκευση αόριστων εννοιών (καταρχήν στο πεδίο του Αστικού Δικαίου), ενώ η δεύτερη τον προσδιορισμό και την αποσαφήνιση του νοήματος διατάξεων της κοινής νομοθεσίας. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γίνεται στη συνέχεια ως προς το ζήτημα της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας και της επίκλησης και εφαρμογής της κατά την ερμηνεία και εφαρμογή κοινών διατάξεων. Πολύτιμος οδηγός για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας και την ανάπτυξη των επιμέρους θεμάτων αποτέλεσε η ελληνική θεωρία, όπως και οι αποφάσεις των δικαστηρίων και ειδικότερα η νομολογία του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Η μελέτη που ακολουθεί έχει ως κεντρική υπόθεση εργασίας να αναδείξει τη λειτουργία της αναγωγής στο Σύνταγμα αποκλειστικώς ως μεθόδου ερμηνείας της κοινής νομοθεσίας, χωρίς να εξετάζονται οι περιπτώσεις εκείνες όπου η αναγωγή πραγματοποιείται με σκοπό την εναρμόνιση του νόμου με τις συνταγματικές διατάξεις, λόγω ενδεχόμενης αντίθεσης μιας ερμηνευτικής εκδοχής του με αυτές (περιπτώσεις που εντάσσονται στη λεγόμενη σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια παρακάτω).

2. Η ερμηνεία του δικαίου γενικά

Προτού προσεγγίσουμε το ειδικότερο ζήτημα της προσανατολισμένης στο Σύνταγμα ερμηνείας, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε σε ορισμένα εισαγωγικά θέματα, που θα βοηθήσουν την πληρέστερη κατανόηση.

Ετυμολογικά η ερμηνεία συνδέεται με τη μυθολογία και τον θεό Ερμή (αρχ. Έρμης και Έρμᾶς και Έρμέας), που μεταξύ άλλων (ψυχοπομπού, λόγιου, εμπόρου) είχε την ιδιότητα του μεσολαβητή μεταξύ θεών και ανθρώπων. Από το όνομα του Ερμή πλάστηκε αρχικά η λέξη «έρμηνεύς», που σημαίνει τον διερμηνέα, τον μεταφραστή, λόγω ακριβώς του διαμεσολαβητικού αυτού ρόλου του θεού. Περαιτέρω, από το *έρμηνεύς* πλάστηκε το σημερινό ρήμα *ερμηνεύω* με όλα τα παράγωγα και τα σύνθετά του, μεταξύ των οποίων και η λέξη *ερμηνεία*¹.

Ερμηνεία, γενικά, είναι η διαδικασία μέσω της οποίας επιχειρούμε να συλλάβουμε το νόημα των ανθρώπινων εκδηλώσεων. Σε αντίθεση με άλλα αντικείμενα γνώσης, που στερούνται νοήματος, όπως είναι τα φυσικά φαινόμενα ή τα υλικά αντικείμενα και μπορούν να αποτελέσουν μόνο αντικείμενο παρατήρησης και εξήγησης των θετικών κατεχοχόν επιστημών, τα ανθρώπινα δημιουργήματα καθίστανται επιπλέον και αντικείμενο κατανόησης.

Η νομική επιστήμη ασχολείται με την έρευνα του δικαίου. Η έρευνα αυτή επιτυγχάνεται μέσω της κατανόησης των γνωστικών αντικειμένων της, δηλαδή των διατάξεων και των αρχών της έννομης τάξης, και αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα δύσκολο έργο. Προϋποθέτει την καταβολή έντονης προσπάθειας με στόχο την εξακρίβωση του νοήματος του δικαίου, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της ερμηνείας.

Στη νομική επιστήμη ως ερμηνεία νοείται η διανοητική εκείνη διεργασία που αποσκοπεί στην εξακρίβωση του πραγματικού νοήματος μιας διάταξης, στην αναζήτηση του αληθινού περιεχομένου της και ιδίως του ρυθμιστικού σκοπού (*ratio legis*) που αυτή εξυπηρετεί μέσα στην έννομη τάξη. Προκειμένου να εφαρμόσουμε μία διάταξη, πρέπει πρώτα να την ερμηνεύσουμε, ώστε να καταλάβουμε το νόημά της. Ερμηνεία-κατανόηση-

---

1 Γ. Μπαμπινιώτης, Ετυμοπερίεργα, www.babiniotis.gr (τελευταία πρόσβαση στις 9.5.2017).

εφαρμογή είναι τρεις νοητικές λειτουργίες αλληλένδετες στο πλαίσιο της νομικής σκέψης. Η ερμηνεία επιτελεί έναν κατεξοχήν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ του νομοθέτη και των κοινωνιών του δικαίου². Ο εφαρμοστής του δικαίου, βέβαια, δεν περιορίζεται στην απλή μεταφορά-αναμετάδοση του λόγου του νομοθέτη, σαν αυτός να είναι κάτι το απλό, σαφές, ανεπίδεκτο αμφισβήτησης. Σε κάθε ερμηνεία είναι σημαντική η δημιουργική συμβολή του ερμηνευτή, καθώς το νόημα τού προς ερμηνεία αντικειμένου δεν ταυτίζεται πάντοτε με τις προθέσεις του δημιουργού του, ούτε καθίσταται δίχως άλλο οριστικό και δεδομένο για πάντα. Ο εφαρμοστής του δικαίου καλείται να συναγάγει μέσω της ερμηνείας το κανονιστικό νόημα των διατάξεων, το οποίο *“αποκαλύπτεται ουσιαστικά το πρώτον αναφορικά με τη συγκεκριμένη βιοτική περίπτωση, στην οποία πρέπει να εφαρμοσθεί· από τη στιγμή δηλαδή που ο δικαστής...επιτυγχάνει την αντιστοίχιση των δύο αυτών κατηγοριακά ετεροειδών μεγεθών”*³. Πρόκειται, βέβαια, για ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς τα ζητήματα που αντιμετωπίζει μπορεί να είναι πραγματικά, νομικά ή και αξιολογικά. Ο ερμηνευτής του δικαίου κατά τη διαδικασία αυτή διατυπώνει έναν ειδικότερο κανόνα δικαίου με σκοπό την ανάδειξη του νοήματος των κειμένων διατάξεων με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, χωρίς ωστόσο να σφετερίζεται την εξουσία του νομοθέτη. Ο τελευταίος παραμένει ο μόνος αρμόδιος να θεσπίζει τις διατάξεις της έννομης τάξης, βάσει της συνταγματικής αρχής της διάκρισης των λειτουργιών.

Η ερμηνεία, ως διαδικασία εύρεσης του νοήματος των διατάξεων του τεθέντος δικαίου με βάση τα ανωτέρω, αποτελεί την κρατούσα σύλληψη της έννοιας της ερμηνείας στο χώρο της επιστήμης του δικαίου. Υπό το πρίσμα αυτό, το πεδίο εφαρμογής της ερμηνείας περιορίζεται στις διατάξεις του δικαίου, οι οποίες συγκροτούν και τη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού. Οι διατάξεις γίνονται αντιληπτές πρωτίστως ως κείμενα που εμπεριέχουν ορισμένο νόημα, έτσι ώστε η ερμηνεία τους θεωρείται ότι οδηγεί και στη σύλληψη του κανονιστικού τους περιεχομένου. Η θεώρηση αυτή

---

2 Για τη διαμεσολαβητική λειτουργία της ερμηνείας βλ. εκτενέστερα Π. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, 2000, σ.30 επ.

3 Στο ίδιο σ.30-31, όπου γίνεται περαιτέρω παραπομπή σε *Κ.Τσάτσο*, Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου σ.139 επ., *Κ.Σταμάτη*, Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, έκδ.3η (1997), σ.276 επ. 365 επ., *H.L.A. Hart*, σ.269 επ., *Fr.Müller*, *Juristische Methodik* αρ.162 επ. 248 επ., *Μανιτάκη*, ΝοΒ 47 (1999), 191.

στενεύει το αντικείμενο της ερμηνείας και μοιάζει να υπηρετεί κατά κύριο λόγο μεθοδολογικούς σκοπούς.

Βάσει μιας διαφορετικής σύλληψης της ερμηνείας, αυτή δεν θα πρέπει να περιορίζεται στην αποκωδικοποίηση και αποσαφήνιση των γλωσσικών εκφράσεων του κειμένου των νόμων, αλλά αντίθετα πρέπει να επεκτείνεται στην αναζήτηση των λόγων που δικαιολογούν το περιεχόμενο της ρύθμισης. Το δίκαιο ρυθμίζει ανθρώπινες πράξεις και συμπεριφορές και για το λόγο αυτό η ερμηνεία δεν μπορεί να αποσκοπεί απλώς στην εξωτερική επίτευξη αποτελεσμάτων στην κοινωνική πραγματικότητα. Το κείμενο του νόμου, το νόημα του οποίου καλείται να αναζητήσει ο ερμηνευτής του δικαίου, δεν πρέπει, έτσι, να αντιμετωπιστεί μόνο ως σύνολο γλωσσικών εκφράσεων, αλλά σφαιρικότερα, ως αποτέλεσμα ορισμένης διαδικασίας προβλεπόμενης από το Σύνταγμα, στο πλαίσιο λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, στη βάση των αρχών της έννομης τάξης. Με τον τρόπο αυτό το κείμενο του νόμου αποκτά αυξημένη βαρύτητα και δύναμη ώστε να *«επηρεάζει τους λόγους προς το πράττειν που αναγνωρίζουμε ότι μας δεσμεύουν»*⁴.

Μια τρίτη πρόσληψη της ερμηνείας στο χώρο της επιστήμης του δικαίου αποτελεί η αντίληψη ότι η διαδικασία αυτή οφείλει να διέπεται από τα πορίσματα της φιλοσοφικής ερμηνευτικής. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η ερμηνευτική διαδικασία εμφανίζεται ως συνεχής κίνηση, κατά την οποία τα προϋφιστάμενα την κάθε βιοτική στιγμή νοήματα εφαρμόζονται στις διαρκώς μεταβαλλόμενες περιστάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους επιδρούν σε αυτά και εν μέρει τα διαφοροποιούν μέχρι να εμφανιστούν νέα πραγματικά γεγονότα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται *ερμηνευτικός κύκλος*⁵. Για παράδειγμα μια διάταξη νόμου μπορεί να ανανοηματοδοτείται κάθε φορά με βάση την υπό κρίση βιοτική σχέση, μέχρι την εμφάνιση μιας καινούριας που θα δώσει άλλο νόημα κ.ο.κ. (γι' αυτό και αποδεικνύεται μάταιη η προσπάθεια για αναζήτηση ενός σταθερού νοήματος του νόμου, με κύριο κριτήριο το κείμενο του νόμου).

---

4 Έτσι, Π Σούρλας, *Δίκαιο και Δικανική Κρίση*, 2017, σ.491 επ.

5 Στο ίδιο, σ.502 επ. Για τον συγγραφέα, η δεύτερη σημασία και χρήση της ερμηνείας, κατά την οποία το κείμενο του νόμου *διαθέτει βαρύτητα την οποία του προσδίδουν οι θεμελιώδεις κοινές αποφάσεις μας και οι συνοδές τους ηθικοπολιτικές αρχές που διέπουν τη θεσμική οργάνωση της συμβίωσής μας*, είναι η πιο θεμελιώδης και διαποτίζει κάθε άλλην.

Στη μεθοδολογία του δικαίου γίνεται παραδοσιακά λόγος για τη διαδικασία *εύρεσης του δικαίου*, η οποία διαρθρώνεται σε τρία κατά βάση επίπεδα : την ερμηνεία του δικαίου *εν στενή εννοία (secundum legem)*, την *συμπληρωτική (praeter legem) περαιτέρω διάπλαση του δικαίου* και την *υπερβατική (extra legem) περαιτέρω διάπλαση*⁶. Κατά την κρατούσα διδασκαλία, η ερμηνεία του δικαίου αποτελεί την νοητική εκείνη διεργασία διαπίστωσης του νοήματος των γλωσσικών εκφράσεων μια διάταξης, με βάση τα κλασικά κριτήρια ερμηνείας, ενώ η διάπλαση αποτελεί την πέραν από το *γλωσσικό όριο* διαμόρφωση του νοήματος μιας διάταξης από το δικαστήριο, κυρίως σε περίπτωση ενδεχόμενης αντινομίας ή κενού. Η ανωτέρω διάκριση (ανεξαρτήτως της διαφορετικής ορολογίας που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς και του ζητήματος ύπαρξης δύο ή τριών τελικά επιπέδων *εύρεσης του δικαίου*) εκκινεί από την παραδοχή ότι σε κάθε περίπτωση αφετηρία της ερμηνείας είναι το *δυνατό γλωσσικό νόημα του νόμου*. Ο ερμηνευτής του δικαίου καλείται έτσι να καταπιαστεί το πρώτον με τη γλωσσική εκφορά της διάταξης, αποσαφηνίζοντας το *γράμμα του νόμου*, και σε περίπτωση που η προσπάθεια αυτή αποβεί άκαρπη επιστρατεύει τα λοιπά ερμηνευτικά του εργαλεία. Υποστηρίζεται, όμως, και η άποψη, σύμφωνα με την οποία το γλωσσικό νόημα των διατάξεων δεν μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο ερμηνευτικό εγχείρημα⁷.

Σύμφωνα, εξάλλου, με την παραδοσιακή διδασκαλία, που τελευταία έχει αμφισβητηθεί από τη θεωρία, όχι όμως και από τα δικαστήρια, ερμηνείας χρήζουν μόνο οι δύσκολες, δυσνόητες ή ασαφείς διατάξεις ή αλλιώς οι διατάξεις για το ρυθμιστικό περιεχόμενο των οποίων υπάρχουν αμφιβολίες, κατά το *de claris non fit interpretatio*. Ωστόσο, και για τη διαπίστωση ακριβώς της ύπαρξης ασάφειας ή αμφιβολίας ως προς το νόημα μιας διάταξης απαιτείται προφανώς μια μορφή ερμηνείας. Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζει κανείς *a priori* το νόημα μιας διάταξης, ώστε να κρίνει ότι δεν χρειάζεται να προβεί σε ερμηνεία αυτής. Ούτε και η επιλογή της κατάλληλης κάθε φορά διάταξης νόμου, που θα αποτελέσει τη μείζονα πρόταση του δικανικού

---

6 Έτσι, Π. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία...*, ό.π., σ.125-126, με περαιτέρω παραπομπές σε Larenz-Canaris, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, 1991, με αναφορά και στις αντιρρήσεις περί της διάκρισης αυτής από Π. Σούρλα και Κ. Σταμάτη.

7 Έτσι, Κ. Σταμάτης, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, Επιτομή, 2009, σ.223 επ., όπου γίνεται λόγος για *περιορισμένη ευρετική χρησιμότητα της γραμματικής ερμηνείας*. Βλ. επίσης Π. Σούρλα, ό.π., σ.517 επ.

συλλογισμού, γίνεται με φυσικότητα και ευκολία (όπως φαίνεται να υποστηρίζει η κρατούσα μεθοδολογία, η οποία εστιάζει κατά κύριο λόγο στην ορθή υπαγωγή των βιοτικών σχέσεων στον κανόνα δικαίου και όχι τόσο και στην διαδικασία επιλογής αυτού), χωρίς να προηγηθεί ένα είδος ερμηνείας.

Χρήσιμη στο σημείο αυτό είναι η λεπτή διάκριση μεταξύ διατάξεων και κανόνων δικαίου. Η νομική διάταξη είναι η *“γλωσσική πρόταση με κανονιστικό νόημα, που διατυπώνεται ως ρύθμιση θετικού δικαίου. Θεσπίζεται από τον συνταγματικό νομοθέτη, από τον κοινό νομοθέτη ή κατά νομοθετική εξουσιοδότηση. Το κανονιστικό περιεχόμενό της συνιστά ακριβώς κανόνα δικαίου”*⁸. Οι κανόνες δικαίου, λοιπόν, συνάγονται ερμηνευτικά από τις κείμενες διατάξεις, αποτελούν το κανονιστικό τους περιεχόμενο, το νόημά τους, το οποίο βεβαίως αναδεικνύεται από τον εφαρμοστή του δικαίου, δηλαδή τον δικαστή και τη διοίκηση. Μία διάταξη κατά την εφαρμογή της σε πραγματικά περιστατικά εμπλουτίζεται κάθε φορά με νέους κανόνες δικαίου. Το ίδιο συμβαίνει για παράδειγμα με την υιοθέτηση μιας καινούργιας τάσης από τη νομολογία ως προς το περιεχόμενο μιας διάταξης, που μέχρι πρότινος το εκλάμβανε με διαφορετικό τρόπο⁹. Εδώ, ακριβώς, έγκειται και η δικαιοπλαστική λειτουργία του δικαστή, στη δυνατότητα δηλαδή διατύπωσης κανόνων δικαίου βάσει των κειμένων διατάξεων. Η δυνατότητα αυτή του δικαστή είναι απολύτως θεμιτή και δεν εγείρει κανένα ζήτημα συνταγματικότητας, αφού *“οι περιορισμοί της δικαιοδοτικής λειτουργίας από την συνταγματική αρχή της διάκρισης των εξουσιών αφορούν στη διατύπωση νέων διατάξεων και όχι στην διατύπωση κανόνων δικαίου”*¹⁰.

---

8 Έτσι Κ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ.19-20.

9 Βλ. ωστόσο και την επισήμανση του Π. Σούρα, *ό.π.*, σ. 279-282, ότι η διάκριση αυτή δεν θα πρέπει να οδηγήσει στην απόδοση στους κανόνες μιας *«υποτιθέμενης ιδιάζουσας μεταφυσικής - οντολογικής υπόστασης... (που) να αποτελεί το νόημα της γλωσσικής έκφρασης του κανόνα... και (η οποία) να προσδίδει στους κανόνες τη δυνατότητα να είναι αληθείς»*. Η γλωσσική διατύπωση, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι όχι μόνο δηλωτική αλλά και συστατική του κανόνα, ο οποίος δεν είναι υποστατός και δεν νοείται έξω από αυτήν.

10 Βλ. Κ. Σταμάτη, *ό.π.*, σ.158.

3. Κριτήρια ερμηνείας

Ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα διατυπώθηκαν κλασικές¹¹ θέσεις για το ζήτημα της ερμηνείας του δικαίου. Ο Friedrich Carl von Savigny διατύπωσε κριτήρια και μεθόδους ερμηνείας θέτοντας μια ισχυρή βάση στη μεθοδολογία του δικαίου. Ο Savigny πρότεινε τέσσερα τέτοια κριτήρια : το γραμματικό, το λογικό, το συστηματικό και το ιστορικό, τα οποία, κατά την άποψή του (η οποία φαίνεται να είναι και η κρατούσα σήμερα, παρά την εισαγωγή και πρόσθετων ερμηνευτικών εργαλείων), είναι αλληλένδετα, χωρίς να τίθεται ζήτημα υπεροχής του ενός έναντι του άλλου. Στη σύγχρονη μεθοδολογία γίνεται δεκτό ότι *“είναι ανέφικτη μια σταθερή ιεραρχική κλίμακα μεταξύ των ερμηνευτικών κριτηρίων...Παρά τη διαφορετική λειτουργία καθενός από αυτά, τελούν σε αμοιβαία σχέση ολοκλήρωσής τους στην ερμηνευτική διαδικασία”*¹².

Η γραμματική ερμηνεία (ή αλλιώς «γράμμα του νόμου») βρίσκεται, κατά την κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία, στην αφετηρία κάθε ερμηνευτικής προσπάθειας, αφού οι διατάξεις του δικαίου εκφράζονται γλωσσικά μέσω προτάσεων κανονιστικού χαρακτήρα. Η πρώτη επαφή του ερμηνευτή του δικαίου με την εφαρμοζόμενη διάταξη πραγματοποιείται με την απλή ανάγνωση του κειμένου, από το οποίο και θα ξεκινήσει τη διερεύνηση για την αναζήτηση των ερμηνευτικών λύσεων. Ωστόσο, στις νομικές διατάξεις ακόμη και λέξεις τις καθημερινότητας αποκτούν διαφορετικό νόημα, ανάλογα με το εκάστοτε συγκείμενο. Η ίδια λέξη, δηλαδή, είναι δυνατόν να αποκτά διαφορετική σημασία επειδή εντάσσεται σε διαφορετική κάθε φορά νοηματική και συστηματική ενότητα. Πέραν τούτου, υπάρχουν φυσικά και αμιγώς νομικοί όροι, οι οποίοι δεν συναντώνται σε επίπεδο καθημερινής γλώσσας, και η γραμματική τους διατύπωση δεν μπορεί να αποτελέσει επαρκές ερμηνευτικό κριτήριο. Για το λόγο αυτό, μοιάζει αδύνατος ο ακριβής προσδιορισμός του

---

11 Βλ. παρόλα αυτά και Π. Σούρλα, ό.π., σ. 441 επ., όπου διατυπώνονται επιφυλάξεις όσον αφορά την παγίωση μιας μεθοδολογικής αντίληψης, ακόμη κι όταν αυτή αποκτά χαρακτήρα δόγματος.

12 Βλ. Κ. Σταμάτη, ό.π., σ.217, όπου περαιτέρω παραπομπή σε J.Esser, Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung, Frankfurt, 1970, σ.121 επ., M. Kriele, Theorie der Rechtsgewinnung, 2η έκδ., Berlin, 1969, σ.85 επ.

γλωσσικού ορίου των διατάξεων ενώ το γραμματικό κριτήριο χρειάζεται τη συνδρομή των υπόλοιπων ερμηνευτικών κριτηρίων. Η γραμματική ερμηνεία, ως εκ τούτου, αδυνατεί να δώσει λύση σε πολύπλοκα ερμηνευτικά προβλήματα που προκύπτουν κατά την ερμηνεία και εφαρμογή διατάξεων του Συντάγματος ή του κοινού νόμου.

Το λογικό κριτήριο σχετίζεται με τη χρήση επιχειρημάτων από την επιστήμη της Λογικής, ώστε να μπορεί να ελεγχθεί η τυπικά λογική μετάβαση από μία πρόταση σε μία άλλη. Επιδιώκει να άρει λογικές αντιφάσεις που ενδέχεται να προκύψουν μεταξύ διατάξεων του ίδιου άρθρου ή και μεταξύ περισσότερων άρθρων. Άλλωστε, αίτημα κάθε έλλογου νομοθέτη δεν μπορεί παρά να είναι η μη εφαρμογή κανόνων που περιέχουν παραλογισμούς. Στο βαθμό, όμως, που τα νομικά ζητήματα δεν είναι κατά κυριολεξία «λογικά» προβλήματα αλλά πρακτικά ζητήματα του κοινωνικού βίου¹³, απαιτούνται επιχειρήματα ουσίας και για το λόγο αυτό οι κανόνες της Λογικής δεν μπορούν να βρουν παρά περιορισμένο έδαφος εφαρμογής στο πεδίο της ερμηνείας.

Η συστηματική ερμηνεία αποσκοπεί στην αναζήτηση της σχέσης μιας ομάδας διατάξεων μεταξύ τους και παράλληλα εξετάζει την θέση τους στο νομικό σύστημα από την άποψη της κατανομής και ταξινόμησης του υλικού. Επιδιώκει να συσχετίσει τις διατάξεις με τη γενικότερη ρύθμιση στην οποία αυτές ανήκουν, αλλά και να τις εξετάσει υπό το φως της συνολικής ενότητας που (πρέπει να) διέπει την έννομη τάξη. Προσπαθεί με άλλα λόγια να ανακαλύψει το νόημα μιας διάταξης με βάση τη συστηματική ένταξή της στην έννομη τάξη. Στόχος αποτελεί η διατήρηση της ενότητας του δικαίου, προκειμένου να αποφεύγονται λογικές αντιφάσεις και αντινομίες. Στο πλαίσιο της συστηματικής ερμηνείας, γίνεται διάκριση σε εσωτερικό και εξωτερικό σύστημα του δικαίου¹⁴. Το πρώτο συνίσταται στην εσωτερική αλληλουχία που δημιουργείται διαμέσου των κατευθυντήριων αρχών και των γενικότερων αξιολογήσεων, συνδέεται δε στενά με το τελολογικό κριτήριο ερμηνείας. Το

---

13 Στο ίδιο, σ.200

14 Για τη διάκριση αυτή βλ. Π. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία...*, ό.π., σ.153-155. Για αντικειμενικό και συστηματικό χαρακτήρα της τελολογικής ερμηνείας κάνει λόγο ο Μ. Καραλής, «Η τελολογική ερμηνεία του δικαίου, Επίμαχα θέματα – Οριοθέτηση και αξιολόγηση έναντι των σύγχρονων μεθόδων», *ΝοΒ*, Τόμος 60, Τεύχος 3, Μάρτιος - Απρίλιος 2012, σ.482-483, ο οποίος δέχεται επίσης ότι τα «κλασικά» είδη ερμηνείας αποτελούν προστάδια της τελολογικής ερμηνείας και εμπεριέχονται ουσιαστικά σε αυτήν, η οποία είναι και η μόνη δυνατή μέθοδος ερμηνείας.

εξωτερικό σύστημα, από την άλλη, αναφέρεται στην *κατάστρωση των διατάξεων στο νόμο* κατά τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει η κατάλληλη οργάνωση και ταξινόμησή τους.

Τέλος, το ιστορικό κριτήριο επιδιώκει να ερευνήσει τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες θεσπίστηκαν οι εφαρμοστέες διατάξεις. Γίνεται, συνήθως, διάκριση σε ιστορική ερμηνεία, κατά την οποία εξετάζονται στοιχεία όπως οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη θέσπιση μιας διάταξης, η ρυθμιστική πρόθεση και οι νοηματικές παραστάσεις του ιστορικού νομοθέτη, προγενέστερες διατάξεις κ.ά., και σε γενετική ερμηνεία, στο πλαίσιο της οποίας ερευνώνται καταρχήν γραπτές πηγές, όπως για παράδειγμα προτάσεις και σχέδια νόμων, πρακτικά, αιτιολογικές εκθέσεις, συζητήσεις καταγεγραμμένες στα πρακτικά της Βουλής και άλλα κείμενα. Η *βούληση του ιστορικού νομοθέτη* συνεκτιμάται ως μέθοδος αναζήτησης του νοήματος μιας διάταξης, δεν μπορεί όμως να αποτελέσει αποφασιστικό κριτήριο ερμηνείας από μόνη της.

Στα κλασικά αυτά κριτήρια ήρθαν να προστεθούν και επιχειρήματα αντλούμενα είτε από το ίδιο το νόημα της νομικής διάταξης (τελολογικό κριτήριο), είτε από γενικές αρχές της έννομης τάξης, είτε από το Σύνταγμα ή το Ενωσιακό Δίκαιο.

Το τελολογικό επιχείρημα συνδέεται με τον ρυθμιστικό σκοπό του νόμου. Στο πλαίσιο αυτού του κριτηρίου ερμηνείας, ο ερμηνευτής του δικαίου αναζητά τους λόγους εκείνους που δικαιολογούν τη θέση σε ισχύ της συγκεκριμένης διάταξης, στη βάση του σκοπού που θα όφειλε να επιδιώκει ένας έλλογος νομοθέτης. Κατά μία άποψη¹⁵, το τελολογικό κριτήριο απαρτίζεται από επιμέρους *τελολογικά-αντικειμενικά κριτήρια*, όπως ο σκοπός της ερμηνευόμενης διάταξης, οι γενικές δικαϊκές αρχές, οι αντικειμενικοί σκοποί της έννομης τάξης ή η φύση του πράγματος. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, οι γενικές αρχές του δικαίου εμπεριέχουν βασικές αξιολογήσεις, κατευθυντήριες σκέψεις, που προσφέρουν τη *δικαιολογητική βάση της περιεχόμενης σε ορισμένη διάταξη ρύθμισης*. Με τον τρόπο αυτό καθίσταται δυνατή η ανάδειξη της *ratio legis* μιας διάταξης, μέσω της ερμηνείας της υπό το φως της γενικής αρχής στην οποία ανάγεται.

---

15 Στο ίδιο, σ.175 επ.

Σε κάθε περίπτωση, οι γενικές αρχές του δικαίου αποτελούν πυξίδα προσανατολισμού για τον ερμηνευτή του δικαίου, στο μέτρο που παρέχουν τις βασικές κατευθύνσεις που διατρέχουν το σύνολο της έννομης τάξης. Η ειδική και εμπειριστατωμένη θεμελίωση των νομικών κρίσεων, που αποτελεί τη βασικότερη εγγύηση ορθής απονομής της δικαιοσύνης, επιτυγχάνεται με τη χρήση νομικών επιχειρημάτων με γενικό, «καθολικεύοντα» χαρακτήρα¹⁶, και ως εκ τούτου με την επίκληση αρχών του δικαίου. Οι αρχές του δικαίου αποτελούν τον συνδετικό και συνεκτικό κρίκο μεταξύ των διατάξεων της έννομης τάξης και εξασφαλίζουν τη συνέχεια του δικαίου. Παρά το γεγονός ότι δεν ακολουθούν τη διατύπωση των λοιπών διατάξεων (συγκεκριμένη δηλαδή νομοτυπική μορφή και έννομη συνέπεια), συνήθως αποτυπώνονται ρητά στο δίκαιο (κυρίως στο Σύνταγμα αλλά και στην κοινή νομοθεσία), ή διαπλάθονται ερμηνευτικά, μέσα στο χρόνο, από τη νομολογία των δικαστηρίων. Λόγω του υψηλού επιπέδου αφαιρετικότητας, σπάνια επιδέχονται άμεσης εφαρμογής γι' αυτό και θα πρέπει το αφηρημένο κανονιστικό περιεχόμενό τους να εξειδικεύεται κάθε φορά μέσω της ερμηνευτικής διαδικασίας.

---

16 Έτσι, Π. Σούρλας, *Δίκαιο και Δικανική Κρίση*, 2017, σ.383.

4. Ερμηνεία με επιχειρήματα από το Σύνταγμα

4.1 Γενικά

Η ερμηνεία του δικαίου με βάση τις διατάξεις και τις γενικές αρχές του Συντάγματος, που αποτελεί την κορωνίδα στην πυραμίδα της ιεραρχίας των κανόνων δικαίου της έννομης τάξης, λαμβάνει, συνήθως, τις ακόλουθες δύο μορφές : πρόκειται αφενός για τη *σύμφωνη ή εναρμονισμένη με το Σύνταγμα ερμηνεία* και αφετέρου για την *προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία* ή αλλιώς *ερμηνευτική αναγωγή στο Σύνταγμα*. Και στις δύο περιπτώσεις η ερμηνευτική διεργασία εκκινεί από το γεγονός ότι το νομικό σύστημα ως τέτοιο παρουσιάζει ενότητα και τάξη. Οι διατάξεις του νομικού κόσμου (πρέπει να) βρίσκονται σε λογική αλληλουχία και συνοχή μεταξύ τους, τόσο ως προς την οργάνωση του νομικού υλικού όσο και ως προς την εσωτερική-νοηματική σχέση των κανόνων του. Πρόκειται για την διάκριση σε εσωτερικό και εξωτερικό σύστημα, που αξιοποιείται ιδίως στο πλαίσιο της συστηματικής ερμηνείας, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο σημείο στη μελέτη. Το εξωτερικό σύστημα απεικονίζει τη θέση των διατάξεων στην πυραμίδα της ιεραρχίας, τοποθετώντας στην κορυφή το Σύνταγμα, με τους κοινούς νόμους να ακολουθούν. Η διάρθρωση αυτή επιτρέπει ακριβώς και την άντληση επιχειρημάτων από το Σύνταγμα, κατά την ερμηνεία των υπόλοιπων διατάξεων, κατώτερης τυπικής ισχύος. Με άλλα λόγια, οι ιεραρχικά κατώτερες διατάξεις πρέπει να ερμηνεύονται σε συνάρτηση με τις υπερκείμενες διατάξεις του Συντάγματος. Η ίδια απαίτηση πηγάζει και από το εσωτερικό σύστημα, καθώς, προκειμένου να εξασφαλιστεί η αποφυγή αντινομιών στην έννομη τάξη, καθίσταται επιτακτική η ύπαρξη ενότητας και αρμονίας των αρχών του δικαίου τόσο σε επίπεδο συνταγματικό όσο και σε επίπεδο κοινού νόμου. Άλλωστε, *“η ερμηνεία των διατάξεων της κοινής νομοθεσίας σύμφωνα με το Σύνταγμα συμβάλλει στον πληρέστερο προσδιορισμό του κανονιστικού περιεχομένου των διατάξεων αυτών, αλλά και στον έλεγχο της ίδιας της ισχύος των διατάξεων”*¹⁷. Κοινό σημείο, επομένως, των δύο αυτών ερμηνευτικών εργαλείων είναι η αξιοποίηση επιχειρημάτων με βάση τις διατάξεις και τις

---

17 Βλ. Κ. Σταμάτη, ό.π., σ.267.

αρχές του Συντάγματος με στόχο την εξεύρεση δίκαιης κατά το δυνατόν ορθής και ελέγξιμης λύσης. Εξάλλου, το ίδιο το Σύνταγμα στην παρ. 4 του άρθ. 93 ορίζει ότι *“Τα δικαστήρια υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν νόμο που το περιεχόμενό του είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα”*. Αποτελεί, λοιπόν, υποχρέωση του δικαστή, στο πλαίσιο του παρεμπόπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, να τους ερμηνεύει σύμφωνα με το Σύνταγμα, ώστε να διαγιγνώσκει περιπτώσεις αντίθεσης προς αυτό. Η υποχρέωση, όμως, αυτή δεν βαρύνει μόνο τον δικαστή, αλλά κάθε ερμηνευτή του δικαίου. Πρόκειται για μια μεθοδολογική υποχρέωση, η οποία *“συνάπτεται προς την ιεραρχική συγκρότηση των κρατικών οργάνων και των πηγών δικαίου στην έννομη τάξη... (και) συνέχεται προς την τελολογική και συστηματική ενότητα της έννομης τάξης”*¹⁸. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται επιβεβλημένη η ανάγκη για εναρμόνιση των διατάξεων των νόμων και του Συντάγματος, ώστε να επιτευχθεί κατά το δυνατόν η συστηματική αλληλουχία και να εξοβελιστούν περιπτώσεις πιθανών αντινομιών ή αντιφάσεων που μπορεί να προκύψουν. Υποστηρίζεται, άλλωστε, ότι στο άρθρο 93 παρ. 4 Συντ. υπάρχει ένας αξιολογικός – λειτουργικός σύνδεσμος των διατάξεων του κοινού δικαίου με τις συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες (όσον αφορά κυρίως τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα) συνιστούν ουσιαστικές ρυθμίσεις με ουσιαστική αξιολόγηση και υποδεικνύουν την κατεύθυνση προς την οποία οφείλει να κινηθεί ο νομοθέτης αλλά και ο δικαστής¹⁹. Λειτουργούν, έτσι, σε τελική ανάλυση, ως μέσα νοηματοδότησης ειδικών διατάξεων και συγκεκριμενοποίησης γενικών ρητρών και αόριστων εννοιών.

---

18 Στο ίδιο, σ.267.

19 Ι. Καράκωστας, «Γενικοί όροι συναλλαγών και ερμηνεία τους υπό το φως συνταγματικών και κοινοτικών διατάξεων», *Δίκαιο Επιχειρήσεων & Εταιριών*, Τεύχος 5, 1998 (Μάιος), σ.443 επ.

4.2 Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία του δικαίου

Οι δύο αυτές μέθοδοι ερμηνείας, όμως, θα πρέπει να διακρίνονται σαφώς και οι όροι που τις περιγράφουν δε θα πρέπει να χρησιμοποιούνται χωρίς διαφοροποίηση. Και αυτό γιατί στη μεν πρώτη περίπτωση, της *σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας*, ανακύπτει ζήτημα αντίθεσης μιας διάταξης νόμου με το Σύνταγμα, ενώ στην δεύτερη περίπτωση, της *ερμηνευτικής αναγωγής στο Σύνταγμα*, δεν συμβαίνει το ίδιο. Κατά τη *σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία*, ο ερμηνευτής του δικαίου έχει μπροστά του περισσότερες πιθανές ερμηνευτικές λύσεις εκ των οποίων η μία τουλάχιστον αντιβαίνει στις διατάξεις του Συντάγματος, ενώ μία άλλη είναι σύμφωνη με αυτό. Προϋπόθεση, λοιπόν, της επίκλησης και εφαρμογής του μεθοδολογικού αυτού εργαλείου είναι η ύπαρξη ζητήματος ενδεχόμενης αντισυνταγματικότητας της διάταξης που ερμηνεύεται κάθε φορά. Τότε απαιτείται η επιλογή εκείνης της λύσης που θα συνάδει με το Σύνταγμα και ο αποκλεισμός της εναλλακτικής εκδοχής, που θα οδηγούσε την κρινόμενη διάταξη σε αντίθεση προς εκείνο. Κατά τη διατύπωση του Κ. Σταμάτη²⁰: *“Ερμηνεία σύμφωνη προς το Σύνταγμα γίνεται, όταν ορισμένη πτυχή στο περιεχόμενο της ερμηνευτέας διάταξης δεν εναρμονίζεται επαρκώς προς το Σύνταγμα, πλην όμως το περιεχόμενο αυτό, συνολικά κρινόμενο, στη χειρότερη περίπτωση κρίνεται εν τέλει ως συνταγματικά ανεκτό”*. Δύο επισημάνσεις είναι εδώ απαραίτητες. Πρώτον, στην περίπτωση που κατά την ερμηνευτική διεργασία δεν καταστεί δυνατό, μέσω της σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας, να βρεθεί έστω και μια λύση εναρμονισμένη προς τις διατάξεις του Συντάγματος, τότε ο εφαρμοστής του δικαίου δεν έχει άλλη επιλογή από το να μην εφαρμόσει την κρινόμενη διάταξη, λόγω συνολικής αντίθεσής της στο Σύνταγμα. Και δεύτερον, τονίζεται και πάλι ότι τουλάχιστον μία από τις ερμηνευτικές εκδοχές της διάταξης που ερμηνεύεται θα πρέπει να εμφανίζει σημάδια αντισυνταγματικότητας, ώστε πρέπει να παραμεριστεί και να δοθεί προβάδισμα σε κάποια άλλη. Αν κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει, ελλοχεύει ο κίνδυνος να προκρίνεται μια ερμηνευτική λύση ως η μόνη δήθεν σύμφωνη με το Σύνταγμα, έναντι άλλης, που προβάλλεται ως αντίθετη προς αυτό, προκειμένου να αποκλειστεί η εφαρμογή της.

---

20 Κ. Σταμάτης, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, ό.π., σ.271.

Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία λαμβάνει χώρα ακριβώς πριν από τον έλεγχο της συνταγματικότητας ενός νόμου, με σκοπό ακριβώς τη διάσωσή του δια της επιλογής εκείνης της ερμηνευτικής λύσης που εναρμονίζεται με τις διατάξεις του Συντάγματος. Έτσι, με την εναρμονισμένη αυτή ερμηνεία αποφεύγεται η κήρυξη του νόμου ως αντισυνταγματικού.

4.3 Η προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία του δικαίου

Από την άλλη μεριά, *προσανατολισμένη στο Σύνταγμα ερμηνεία ή ερμηνευτική αναγωγή στο Σύνταγμα* σημαίνει τη λήψη υπόψη και συνεκτίμηση των συνταγματικών διατάξεων και αρχών, κατά την ερμηνεία των διατάξεων της κοινής νομοθεσίας. Ο εφαρμοστής του δικαίου, στο πλαίσιο της συστηματικής ήδη ερμηνείας (αλλά και της τελολογικής), εγκύπτει στην κρινόμενη διάταξη, εξετάζοντάς τη και υπό το φως των συνταγματικών επιταγών, οι οποίες ακτινοβολούν σε ολόκληρο το πλέγμα διατάξεων της έννομης τάξης και βρίσκονται στην κορυφή της ιεραρχίας των κανόνων δικαίου. Αναζητώντας ο εφαρμοστής του δικαίου, κυρίως δηλαδή ο δικαστής, το κανονιστικό περιεχόμενο του νόμου, ανάγεται στο Σύνταγμα και αντλεί από αυτό επιχειρήματα, για να υποστηρίξει το ερμηνευτικό του έργο και να συγκροτήσει με άρτιο και τεκμηριωμένο τρόπο τη μείζονα πρόταση του δικανικού του συλλογισμού. Η μέθοδος αυτή επιτελεί και μια σταθεροποιητική λειτουργία, αφού μία ερμηνευτική εκδοχή, στην οποία καταλήγει ο δικαστής με βάση τα λοιπά κριτήρια ερμηνείας (γραμματικό, ιστορικό, συστηματικό, λογικό, τελολογικό), ενισχύεται και με επιχειρήματα από το Σύνταγμα. Με αυτόν τον τρόπο, *“το κανονιστικό περιεχόμενο της εφαρμοστέας διάταξης αναδεικνύεται πληρέστερα σε συνδυασμό με το κανονιστικό περιεχόμενο συνταγματικής διάταξης που σχετίζεται με την πρώτη”*²¹. Έτσι, οι διατάξεις του Συντάγματος λειτουργούν εδώ όχι ως μέσο για την επίλυση ενδεχόμενου ζητήματος αντισυνταγματικότητας μιας διάταξης, αλλά ως πυξίδα για την ερμηνεία διατάξεων της κοινής νομοθεσίας και κυρίως ως εργαλείο για τη συγκεκριμενοποίηση γενικών ρητρών και αόριστων εννοιών.

---

21 Στο ίδιο, σ.268.

4.4 Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, είναι φανερό ότι οι ανωτέρω μέθοδοι ερμηνείας έχουν κοινό γνώρισμα την προσφυγή στο Σύνταγμα για την άντληση επιχειρημάτων και κριτηρίων και τη δημιουργία με αυτόν τον τρόπο μιας επικοινωνίας της εφαρμοστέας διάταξης με αυτό. Ωστόσο, η *σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία* αφενός και η *προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία* αφετέρου αποτελούν δύο διακριτές ερμηνευτικές μεθόδους, οι οποίες εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς²². Κατά τον Canaris²³ «στο πλαίσιο μιας λειτουργικής θεώρησης της εναρμονισμένης με το Σύνταγμα ερμηνείας, η μέθοδος αυτή διαφέρει από την απλή αναγωγή στο Σύνταγμα, ως προς το ότι ενώ στην περίπτωση της αναγωγής στις συνταγματικές διατάξεις όλες οι πιθανές ερμηνευτικές εκδοχές κείνται εντός των ορίων της συνταγματικής νομιμότητας, με συνέπεια η τυχόν εντονότερη συμφωνία κάποιας από αυτές με το Σύνταγμα να αποτελεί απλώς ένα ισοδύναμο καταρχήν προς τα άλλα ερμηνευτικό κριτήριο, στην εναρμονισμένη με το Σύνταγμα ερμηνεία, που σκοπό έχει ακριβώς να περισώσει τη συνταγματικότητα του ερμηνευόμενου κανόνα δικαίου, από τις πιθανές ερμηνευτικές εκδοχές η μία τουλάχιστον είναι αντίθετη προς το Σύνταγμα, με συνέπεια να πρέπει να προκριθεί εκείνη που οδηγεί σε αποφυγή της αντίθεσης αυτής».

Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, τα κριτήρια ερμηνείας θεωρούνται, κατά μία άποψη, ισότιμα. Πρόκειται για αντίληψη που εξέφρασε πρώτος ο Savigny και ακολουθείται και από μερίδα της θεωρίας. Υποστηρίζεται, όμως, και η άποψη ότι τα μεθοδολογικά ερμηνευτικά εργαλεία πρέπει να χρησιμοποιούνται διαδοχικά, με την έννοια ότι ο εφαρμοστής του δικαίου μεταβαίνει στο επόμενο κριτήριο μόνο εφόσον το προηγούμενο δεν έχει αποφέρει μια επαρκώς θεμελιωμένη λύση και ότι μεταξύ τους υπάρχει σχέση

---

22 Κατά την άποψη ωστόσο του Γ. Πινακίδη, στη *σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία* μπορούν να ενταχθούν όλες οι μορφές προσφυγής στο Σύνταγμα για την άντληση επιχειρημάτων και έτσι περιλαμβάνονται και οι επιμέρους μορφές ερμηνευτικής αναγωγής στο Σύνταγμα. «Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία. Τεχνική του Δικαστικού Ελέγχου της Συνταγματικότητας των Νόμων ή μέθοδος ερμηνείας του Νόμου δια του Συντάγματος;», *ΤοΣ*, 3/2001, σ.461-494

23 Canaris, *Festschr.für Kramer*, σ.142 επ., όπως αναφέρεται στο Π. Παπανικολάου, *Σύνταγμα και αυτοτέλεια Αστικού Δικαίου*, 2006, σ.29, με αναφορές και σε Π. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, 2000, Bydlinski, *Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff*, 1982, E. Höhn, *Praktische Methodik*, 1993, Kramer, *Juristische Methodenlehre*, 2005, Larenz-Wolf, *All Teil*, Müller-Christensen, *Juristische Methodik*, 2004,

ιεράρχησης. Σύμφωνα δε με την παραδοσιακή μεθοδολογική διδασκαλία, τα πρωτεία φαίνεται να κατέχει η γραμματική ερμηνεία, η οποία αποτελεί το πρώτο βήμα κάθε ερμηνευτικής προσπάθειας (όπως επισημάνθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο).

Η αποδοχή της μιας ή της άλλης άποψης σχετίζεται και με τη θέση της *προσανατολισμένης προς το Σύνταγμα ερμηνείας* ως μεθοδολογικού εργαλείου. Και αυτό γιατί στο πλαίσιο του αναθεωρημένου άρθρου 25 του Συντάγματος θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι διακρίνεται ένα προβάδισμα της εν λόγω ερμηνείας σε σχέση με τις υπόλοιπες, καθώς στην παρ. 1 εδ. β' του άρθρου αυτού ορίζεται ότι τα κρατικά όργανα, δηλαδή τόσο ο νομοθέτης όσο και ο δικαστής και η διοίκηση, υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Με άλλα λόγια, ότι πρόκειται ίσως για ένα ανώτερης κανονιστικής ισχύος ερμηνευτικό κριτήριο, που καθορίζει το ερμηνευτικό αποτέλεσμα, επειδή η ίδια η διάταξη αυτή του Συντάγματος είναι σαν να υποδεικνύει και να υπαγορεύει την αναγνώριση και την προτεραιότητα της *προσανατολισμένης προς το Σύνταγμα ερμηνείας*. Κάτι τέτοιο, όμως, είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτό για δύο κυρίως λόγους: αφενός διότι οι κανόνες ερμηνείας που τίθενται από το νομοθέτη χρήζουν και οι ίδιοι ερμηνείας, όπως άλλωστε κάθε κείμενη διάταξη, αφετέρου δε γιατί η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών επιβάλλει την επίδειξη σεβασμού από το ένα όργανο προς το άλλο. Στο πλαίσιο αυτό, παρά την άποψη που εκφράζεται από μέρος της θεωρίας για την υπεροχή των κανόνων αυτών ως ερμηνευτικών εργαλείων και για την καθιέρωση με τους κανόνες αυτούς της *άμεσης τριτενέργειας*²⁴, δεν είναι βέβαιο ότι επιλύουν δίχως άλλο τα ερμηνευτικά προβλήματα που ανακύπτουν.

Η ρητή καθιέρωση των ερμηνευτικών αρχών του άρθρου 25 Συντ. (τριτενέργεια και αναλογικότητα) και η αναγωγή τους σε συνταγματικούς κανόνες δίχασε τη θεωρία, με ένα μέρος αυτής να αποτιμά θετικά το

---

24 Για την έννοια της τριτενέργειας, βλ. αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

εγγείρημα²⁵ ενώ ένα άλλο να ασκεί οξεία κριτική²⁶.

---

25 Βλ. για παράδειγμα μεταξύ άλλων, Φ. Δωρή, «Η αρχή της αναλογικότητας στο πεδίο ρύθμισης των ιδιωτικού δικαίου σχέσεων και ιδιαίτερα στο Αστικό Δίκαιο», *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας - 75 χρόνια*, 2004, σ.229-249, Μ. Σταθόπουλο, «Αναλογικότητα, εύλογη αποζημίωση και αναιρετικός έλεγχος, ΝοΒ, 2010.

26 Βλ. μεταξύ άλλων, Π. Παπανικολάου, *Σύνταγμα και αυτοτέλεια..*, ό.π., Γ. Μητσόπουλος, «Τριτενέργεια' και 'αναλογικότητα' ως διατάξεις του αναθεωρηθέντος Συντάγματος», *ΔτΑ*, 2002.

5. Η «τριτενέργεια» των δικαιωμάτων και η σχέση της με την προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία

Η «τριτενέργεια» (ή «οριζόντια ενέργεια», «οριζόντιο αποτέλεσμα» ή «απόλυτη ενέργεια») είναι μια θεωρία σύμφωνα με την οποία αποδέκτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν είναι μόνο το Κράτος αλλά και τρίτοι. Με βάση τη θεωρία αυτή, ο κύκλος των «προσώπων» που δεσμεύονται από τα θεμελιώδη δικαιώματα (τα οποία κατεξοχήν αφορούν τις σχέσεις πολίτη-Κράτους) διευρύνεται, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η επίκλησή τους και έναντι των ιδιωτών²⁷. Η θεωρία της τριτενέργειας έλκει την καταγωγή της από το γερμανικό δίκαιο και το έναυσμα για την ανάπτυξή της δόθηκε από το πεδίο του εργατικού δικαίου, σε μια προσπάθεια περιορισμού της εξουσίας του εργοδότη. Ως προς το πεδίο εφαρμογής της «τριτενέργειας» έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις. Γίνεται γενικότερα δεκτό ότι ορισμένα δικαιώματα μπορούν να προσβληθούν ή να πραγματοποιηθούν μόνο από το Κράτος και για το λόγο αυτό δεν είναι δεκτικά «τριτενέργειας», όπως για παράδειγμα το δικαίωμα στην ιθαγένεια (άρθρο 4 παρ. 3 Συντ.) ή το δικαίωμα στη δωρεάν παιδεία (άρθρο 16 παρ. 4 Συντ.), ενώ άλλα από τη φύση τους μπορούν να αντιταχθούν έναντι ιδιωτών, όπως είναι το δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας (άρθρο 22 παρ. 1 Συντ.). Διχογνωμία, ωστόσο, παρατηρείται σχετικά με τη δυνατότητα «τριτενέργειας» των υπόλοιπων συνταγματικών δικαιωμάτων. Μάλλον κρατούσα, φαίνεται η άποψη ότι τριτενέργεια αναπτύσσουν μόνο τα ατομικά δικαιώματα, ενώ τα κοινωνικά και πολιτικά λόγω της φύσης τους δεν είναι δυνατόν να προβληθούν έναντι τρίτων. Υποστηρίζεται, ωστόσο, και η αντίθετη άποψη, κατά την οποία μπορούν να τριτενεργήσουν και ορισμένα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα.

---

27 Για την έννοια της τριτενέργειας, το πεδίο εφαρμογής, την νομιμοποιητική βάση και τη διάκρισή της σε άμεση και έμμεση βλ. μεταξύ άλλων Κ. Χρυσόγονο, , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2006, σ. 60επ., Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Η τριτενέργεια των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, 1990, Α. Ράικος, Συνταγματικό Δίκαιο – Θεμελιώδη Δικαιώματα, 2011, Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα, 2012

Η τριτενέργεια διακρίνεται σε άμεση και έμμεση. Στην άμεση τριτενέργεια γίνεται δεκτό ότι είναι δυνατή η απευθείας επίκληση συνταγματικών διατάξεων, που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα, από έναν ιδιώτη έναντι κάποιου άλλου. Ισχύουν δηλαδή τα δικαιώματα αυτά άμεσα στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις δεσμεύοντας, πέρα από το Κράτος, και τους ιδιώτες-τρίτους. Επίσης, άμεση τριτενέργεια σημαίνει και δυνατότητα για άμεση επίκληση συνταγματικών διατάξεων ως κανόνων-κριτηρίων για τον έλεγχο μιας δικαιοπραξίας ή συμπεριφοράς. Από την άλλη μεριά, η έμμεση τριτενέργεια παίρνει τη μορφή της διείσδυσης των συνταγματικών δικαιωμάτων στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις μέσω διόδων, όπως είναι οι γενικές ρήτρες και οι αόριστες νομικές έννοιες του ιδιωτικού δικαίου. Εδώ, τα συνταγματικά δικαιώματα λειτουργούν ως εργαλεία συγκεκριμενοποίησης των γενικών ρητρών, ερμηνείας των αόριστων νομικών εννοιών και πλήρωσης των κενών του ιδιωτικού δικαίου²⁸.

Με την αναθεώρηση του 2001, προβλέφθηκε στο άρθρο 25 παρ. 1 εδ. γ' Συντ. ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν. Η συνταγματική αυτή αναθεώρηση οδήγησε στη συνταγματοποίηση κανόνων ερμηνείας στο άρθρο 25 παρ. 1 Συντ.²⁹, οι οποίοι μάλιστα κατά μία άποψη θεωρούνται, όπως προαναφέρθηκε, υπέρτεροι έναντι των υπόλοιπων μεθόδων ερμηνείας³⁰. Με το νέο εδ. γ' της παρ. 1 του άρθρου αυτού, καθιερώθηκε ρητά πλέον η δυνατότητα τριτενέργειας τόσο των συνταγματικών δικαιωμάτων όσο και γενικότερα των δικαιωμάτων του ανθρώπου (*«ως ατόμου αλλά και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου»*, κατά το εδ. α'). Η διάταξη αυτή δεν διευκρινίζει, βέβαια, τη μορφή της τριτενέργειας (άμεση ή έμμεση) ούτε και σε ποιες

28 Βλ. Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Η «τριτενέργεια»...*ό.π., σ. 49 επ., Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά...*, ό.π. σ. 60-63.

29 Το άρθρο 25 παρ. 1 Συντ. προβλέπει ότι: «Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν. Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν από το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας.»

30 Β. Μπουκουβάλα, *Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία των νόμων και ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας* (Διατριβή επί διδακτορία), 2012, σ. 314-316, όπου και αναφορά στους υποστηρικτές της άποψης αυτής, Ε. Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, 2002, σ. 136 επ., Χ. Ανθόπουλος, «Η τριτενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως συνταγματική αρχή», *ΔτΑ*, 15/2002, σ.677-708.

σχέσεις προσιδιάζουν τα δικαιώματα. Παραμένει, επομένως, ανοιχτό το ζήτημα των αποδεκτών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς ούτε μετά την αναθεώρηση έχει προσδιοριστεί έναντι ποιου αναπτύσσεται η ενέργεια αυτών³¹.

Πέραν του ζητήματος κατά πόσο είναι αναγκαία η ρητή συνταγματική πρόβλεψη της δυνατότητας «ισχύος» των δικαιωμάτων και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, φαίνεται ότι η έμμεση τριτενέργεια, (εάν ακολουθήσουμε την έννοια που της αποδίδεται με βάση τη διάκριση σε άμεση και έμμεση) ταυτίζεται ουσιαστικά με την προσανατολισμένη στο Σύνταγμα ερμηνεία, όπως αυτή περιγράφηκε πιο πάνω (και όχι με τη σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία, όπως υποστηρίζεται από πολλούς³²). Πράγματι, κατά την κρατούσα διάκριση, η έμμεση τριτενέργεια συνίσταται στην «αντανακλαστική» λειτουργία των συνταγματικών διατάξεων στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις μέσα από τους κανόνες του ιδιωτικού δικαίου, κυρίως μέσω των γενικών ρητρών και αόριστων νομικών εννοιών, αλλά και κάθε άλλης διάταξης που χρήζει ερμηνείας κατά την εφαρμογή της. Είναι απαραίτητη, με άλλα λόγια, η παρεμβολή διατάξεων του ιδιωτικού δικαίου, ώστε να εφαρμοστούν τα θεμελιώδη δικαιώματα στις διαπροσωπικές έννομες σχέσεις. Εξάλλου, η προσανατολισμένη στο Σύνταγμα ερμηνεία ή ερμηνευτική αναγωγή στο Σύνταγμα καταλαμβάνει τις περιπτώσεις επίκλησης συνταγματικών διατάξεων προς επίρρωση της υποστηριζόμενης λύσης κατά την ερμηνεία και εφαρμογή διατάξεων της κοινής νομοθεσίας, κυρίως δε και πάλι των γενικών ρητρών και αόριστων νομικών εννοιών. Έτσι, η θεωρητική εκδοχή της έμμεσης τριτενέργειας συνίσταται ουσιαστικά στην ερμηνεία διατάξεων με αναγωγή στο Σύνταγμα, θεμελιώνοντας με αυτόν τον τρόπο την επίκληση επιχειρημάτων από το Σύνταγμα στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις, ενώ διακρίνεται από τη *σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία*, στο μέτρο που στην τελευταία, όπως έχει ήδη επισημανθεί, τίθεται πάντοτε ζήτημα αντισυνταγματικότητας. Κατόπιν όλων αυτών, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η θεωρητική κατασκευή της έμμεσης τριτενέργειας δεν προσφέρει ουσιαστικά κάτι περισσότερο από την

---

31 Σύμφωνα με την άποψη του Κ. Χρυσόγονου, ο κύκλος των αποδεκτών των συνταγματικών δικαιωμάτων καθορίζεται με βάση την εκάστοτε συνταγματική διάταξη και εξαρτάται από τη φύση και το περιεχόμενο αυτής (Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά...*, ό.π., σ. 62.)

32 Για τη διάκριση της τριτενέργειας από τη σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία βλ. Β. Μπουκουβάλα, ό.π., σ.333-335.

ερμηνευτική μέθοδο της προσανατολισμένης στο Σύνταγμα ερμηνείας, η οποία ούτε ρητή συνταγματική κατοχύρωση απαιτεί ούτε και προσφυγή σε ιδιαίτερες θεωρητικές κατασκευές, αφού η λειτουργία του Συντάγματος για την ερμηνεία των διατάξεων του ιδιωτικού δικαίου είναι καθαρά ερμηνευτική³³.

Η τριπενέργεια των δικαιωμάτων φαίνεται να έχει γίνει δεκτή από τη νομολογία και υπό τις δύο μορφές της, άμεση και έμμεση, χωρίς ωστόσο η διάκριση αυτή να είναι πάντοτε εναργής.

---

33 Έτσι Β. Μπουκουβάλα, *ό.π.*, σ.335. Βλ. επίσης Φ. Δωρή, «Ερμηνεία των νόμων με αναγωγή σε συνταγματικές διατάξεις στη νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων» (Προδημοσίευση από τον τιμητικό τόμο για τον Ι. Δεληγιάννη), *Ελληνική Δικαιοσύνη*, Τεύχος 32, 1991, σ.1188-1198, κατά τον οποίο η έμμεση τριπενέργεια «υποδηλώνει την επίδραση των συνταγματικών κανόνων, ιδίως εκείνων που αφορούν στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, κατά την ερμηνευτική αναζήτηση του περιεχομένου των εφαρμοστέων διατάξεων από το δικαστή, την διαμέσου δηλαδή των διατάξεων αυτών (έμμεση) επενέργεια των συνταγματικών κανόνων κατά την ερμηνευτική αυτή διαδικασία και την αντανάκλασή τους στο ερμηνευτικά εξευρισκόμενο περιεχόμενό τους», ενώ η επιτυχής ή όχι χρήση του όρου για την παραπάνω λειτουργία «είναι ζήτημα ορολογικό και συνεπώς όχι πρωτεύον».

6. Η λειτουργία της προσανατολισμένης προς το Σύνταγμα ερμηνείας ειδικότερα

6.1 Ως εργαλείο συγκεκριμενοποίησης γενικών ρητρών και αόριστων νομικών εννοιών

6.1.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Είναι άραγε δυνατή η συγκεκριμενοποίηση της γενικής ρήτρας της καλής πίστης ή των χρηστών ηθών υπό το πρίσμα του Συντάγματος; Ή διαφορετικά, μπορεί να λειτουργήσει το Σύνταγμα ως μέθοδος συγκεκριμενοποίησης των γενικών ρητρών του αστικού δικαίου;

Οι γενικές ρήτρες περιέχουν έννοιες αφηρημένες και αόριστες, ελαστικές, με περιεχόμενο που δεν μπορεί να προσδιοριστεί εκ των προτέρων με ακρίβεια. Είναι έννοιες που επιτρέπουν την ενσωμάτωση στο νομικό σύστημα νέων μορφωμάτων, που μπορεί να εμφανιστούν στην πορεία του χρόνου, εξαιτίας διάφορων παραγόντων, όπως είναι η αλλαγή των συνηθειών στις συναλλαγές, η εξέλιξη της τεχνολογίας και οι νέες μορφές συμβάσεων. Οι γενικές ρήτρες εξειδικεύονται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση από τον δικαστή, ο οποίος καλείται να συνεκτιμήσει τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν κάθε φορά, επιστρατεύοντας τα μεθοδολογικά του εργαλεία. Οι αόριστες έννοιες είναι νομικές έννοιες γενικές και αφηρημένες που ενσωματώνονται στις διατάξεις και *“συμβάλλουν στη χάραξη μιας ιδιαίτερης νομοτεχνικής μεθόδου που τείνει προς τη γενίκευση. Η γνώση της μεθόδου αυτής είναι απαραίτητη τόσο για τη θέσπιση όσο και για την εφαρμογή (άρα και την ερμηνεία) των κανόνων δικαίου”*³⁴.

Οι γενικές ρήτρες, που παραμένουν “ανοιχτές”, χωρίς έναν προσδιορισμένο, από τη θέση τους στη διάταξη του νόμου, σαφή πυρήνα με συγκεκριμένο και απόλυτα καθορισμένο περιεχόμενο, επιτρέπουν τη συνεχή ανανοηματοδότηση, τον διαρκή εμπλουτισμό των διατάξεων με νέους κανόνες δικαίου κατά την ερμηνεία τους από τον δικαστή, έναν συνεχή διάλογο μεταξύ δικαστή και νομοθέτη. Εκεί ακριβώς έρχεται να συνδράμει η ερμηνευτική αναγωγή στο Σύνταγμα, καθώς οι ρυθμίσεις του Συντάγματος, πέρα από

---

34 Δ. Παπαστερίου, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Β' Έκδοση, 2009, σ.128.

ελεγκτική της συνταγματικότητας των νόμων λειτουργία, επιτελούν και ερμηνευτική λειτουργία, παρέχοντας *κριτήρια ερμηνείας των νομοθετικών διατάξεων*³⁵. Οι συνταγματικές αρχές και τα ατομικά δικαιώματα αποτελούν αξιολογικά κριτήρια εξειδίκευσης των γενικών ρητρών και των αόριστων νομικών εννοιών³⁶. Συνιστούν ένα *τελολογικό-αξιολογικό* σύστημα και ακτινοβολούν σε όλο το δίκαιο (και στο ιδιωτικό), κατά κανόνα μέσω των γενικών ρητρών του Αστικού Κώδικα (178, 200, 281, 288, 919)³⁷.

Ένα από τα κρίσιμα ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη μεταφορά συνταγματικών αρχών στο ιδιωτικό δίκαιο είναι αυτό της μεθόδου με την οποία θα ενταχθούν οι αρχές στο σύστημα του ιδιωτικού δικαίου. Μπορεί να διακρίνει κανείς περιπτώσεις, όπου οι συνταγματικές αρχές βοηθούν στον προσδιορισμό του περιεχομένου των γενικών ρητρών, άλλες όπου θέτουν περιορισμούς στους κανόνες που ήδη έχει αναπτύξει η νομολογία στο ιδιωτικό δίκαιο, ή περιπτώσεις στις οποίες πραγματοποιείται μεταφορά των αρχών του Συντάγματος στο ιδιωτικό δίκαιο (όπως η αρχή της αναλογικότητας) και οι οποίες θεωρούνται υποκατηγορίες των γενικών ρητρών (της καλής πίστης και των χρηστών ηθών)³⁸.

6.1.2 Χρηστά ήθη

Τα χρηστά ήθη είναι μια έννοια που κατέχει κεντρική θέση στην έννομη τάξη. Γίνεται δεκτό ότι *αποτελούν τις αντιλήψεις του μέσου, συνετού και δίκαιου ανθρώπου, για τη δράση που αναπτύσσεται σε ορισμένη κοινωνία*³⁹. Η έννοια

35 Βλ. Φ. Δωρή, «Ερμηνεία των νόμων...», *ό.π.*, σ.1193, όπου και περαιτέρω παραπομπές σε Μανιτάκη, Ηλιοπούλου-Στράγγα και Σπυριδάκη.

36 Έτσι και ο Μ. Σταθόπουλος, Το παράνομο της ΑΚ 914 και η συγκεκριμενοποίηση της καλής πίστης (με αφορμή κριτικό σχολιασμό της ΑΠ 1768/2009), *Εφημερίδα Αστικού Δικαίου*, Τεύχος 8-9, 2014, σ.641-645.

37 Π. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού...*, *ό.π.*, σ.186 επ.

38 Βλ. Ελ.Βόγκλη, «Κίνδυνοι κατά τη συγκεκριμενοποίηση των γενικών ρητρών», *Δίκαιο Επιχειρήσεων & Εταιριών*, Τεύχος 7, 2003, σ.763-4, όπου τονίζεται «το περιεχόμενο του πυρήνα των αξιών που θεσπίζει το Σύνταγμα στο ευρύ πλαίσιο μιας γενικής ρήτρας να υπερεκτιμηθεί και να γίνει άστοχα επίκλησή του στις περιπτώσεις που δεν καλύπτει».

39 Έτσι Δ. Παπαστερίου & Δ. Κλαβανίδου, *Δίκαιο της Δικαιοπραξίας*, 2008, σ.358, Δ. Παπαστερίου, *Γενικές...*, σ.80. Βλ. ενδεικτικά και ΑΠ 537/2007 : «...‘χρηστά ήθη’ νοούνται οι κανόνες οι οποίοι εκφράζουν τις αντιλήψεις του μέσου εμφρόνως και χρηστών σκεπτόμενου κοινωνικού ανθρώπου και κρατούν ως ρυθμιστικοί κανόνες κοινωνικής

των χρηστών ηθών συναντάται τόσο σε επίπεδο συνταγματικό όσο και σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας. Το Σύνταγμα κάνει αναφορά στα χρηστά ήθη στα άρθρα 5 παρ. 1, 13 παρ. 2 εδ. β' και 93 παρ. 2. Στο άρθρο 5 παρ. 1 Συντ. (*«Καθένας έχει δικαίωμα...και δεν παραβιάζει...τα χρηστά ήθη.»*) τα χρηστά ήθη τίθενται ως ένας εκ των τριών περιορισμών στο ατομικό δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, στο άρθρο 13 παρ. 2 εδ. β' ως περιορισμός στην άσκηση της λατρείας και στο άρθρο 93 παρ. 2 τα χρηστά ήθη λειτουργούν ως λόγος αποκλεισμού της δημοσιότητας συνεδρίασης του δικαστηρίου. Σε επίπεδο κοινού νόμου τα χρηστά ήθη ενσωματώνονται κυρίως στον Αστικό Κώδικα και συναντώνται σε πλήθος διατάξεων : 33, 150, 178, 179, 281, 730, 919, 1375, 1384, 1782, 1860 ΑΚ.

Η επίδραση των συνταγματικών κανόνων κατά τη συγκεκριμενοποίηση της γενικής ρήτρας των χρηστών ηθών είναι εμφανείς σε αποφάσεις των δικαστηρίων. Στην ΑΠ 620/1986, ΝοΒ 35, 720⁴⁰, το δικαστήριο έκρινε όρο σύμβασης άκυρο ως καταδυναστευτικό, κατ' εφαρμογή της ΑΚ 179 περ. α', με αναγωγή στο δικαίωμα παροχής δικαστικής προστασίας, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 Συντ. Εν προκειμένω, επρόκειτο για όρο ενός ασφαλιστηρίου, που προέβλεπε ως προϋπόθεση για την καταβολή ασφαλιστικής αποζημίωσης, σε περίπτωση ασφάλισης κατά κλοπής, να είναι η κλοπή αποδεδειγμένη από αστυνομική αρχή. Η ΑΚ 179 προβλέπει ότι *άκυρη ως αντίθετη προς τα χρηστά ήθη είναι ιδίως η δικαιοπραξία με την οποία δεσμεύεται υπερβολικά η ελευθερία του προσώπου ή με την οποία εκμεταλλεύεται κάποιος την ανάγκη, την κουφότητα ή την απειρία του άλλου και πετυχαίνει έτσι να συνομολογήσει ή να πάρει για τον εαυτό του ή τρίτο, για κάποια παροχή, περιουσιακά ωφελήματα, που, κατά τις περιστάσεις, βρίσκονται σε φανερή δυσαναλογία προς την παροχή.* Το δικαστήριο, στην αναφερόμενη απόφαση, προέβη σε συγκεκριμενοποίηση της γενικής ρήτρας των χρηστών ηθών με αναγωγή στο άρθρο 20 Συντ. για το δικαίωμα παροχής δικαστικής προστασίας, επισημαίνοντας ότι *«..σ' αυτήν την περίπτωση ο προεκτεθείς όρος θα εδέσμευε υπέρμετρα τη βούληση του ασφαλισμένου και*

συμπεριφοράς...», ΑΠ 1287/2007 : «...ως κριτήριο των 'χρηστών ηθών' χρησιμεύουν οι ιδέες του κατά γενική αντίληψη χρηστών και εμφρόνως σκεπτομένου ανθρώπου...». Επίσης, βλ. την πρόσφατη απόφαση ΑΠ 529/2017 : *«Χρηστά ήθη αποτελούν τα κριτήρια κοινωνικής ηθικής που κρατούν κατά τη γενική αντίληψη των έντιμων και συνετών ανθρώπων...»*

40 Το παράδειγμα μνημονεύει ο Φ. Δωρής, «Ερμηνεία των νόμων..» , ό.π., σ.1194.

θα ήταν άκυρος κατ' άρθρο 179 ΑΚ, γιατί θα προσέκρουε στο αναφαίρετο δικαίωμα αυτού να καταφύγει εν τέλει στα αρμόδια δικαστήρια, για να αξιώσει την επίλυση της ιδιωτικής διαφοράς, που είναι η επιδίωξη της καταβολής της ασφαλιστικής αποζημίωσης». Βέβαια στην ακυρότητα του συμφωνηθέντος όρου καταλήγει το δικαστήριο διαπιστώνοντας ήδη την υπέρμετρη δέσμευση της βούλησης του ασφαλισμένου, η οποία συνιστά κατά την ΑΚ 179 περ. α' περίπτωση δικαιοπραξίας αντίθετης στα χρηστά ήθη. Η ΑΚ 179 εισάγει την απαγόρευση δικαιοπραξιών που δεσμεύουν υπέρμετρα την ελευθερία ενός μέρους και αποτυπώνει μια μορφή συγκεκριμενοποίησης της γενικής ρήτηρας των χρηστών ηθών, δίνοντας, ενδεικτικά, περιπτώσεις αντίθετης στα χρηστά ήθη δικαιοπραξίας. Αποτελεί, με άλλα λόγια ειδικότερη περίπτωση εφαρμογής της διάταξης 178 ΑΚ. Εφόσον, λοιπόν, ο δικαστής διαπιστώσει την ύπαρξη σχετικής δικαιοπραξίας, θα την αντιμετωπίσει καταρχήν με τις λύσεις που του προσφέρει το αστικό δίκαιο, στο πλαίσιο κυρίως του ΑΚ.

6.1.3 Καλή πίστη

Η καλόπιστη εκπλήρωση της παροχής αποτελεί θεμέλιο του αστικού δικαίου, γι' αυτό και ο νομοθέτης την ανυψώνει σε γενική ρήτρα στο άρθρο 288 ΑΚ : «Ο οφειλέτης έχει υποχρέωση να εκπληρώσει την παροχή όπως απαιτεί η καλή πίστη, αφού ληφθούν υπόψη και τα συναλλακτικά ήθη». Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνει να προσδώσει ευελιξία αποφεύγοντας τον εννοιολογικό προσδιορισμό ή την περιπτωσιολογική αναφορά, ταυτόχρονα δε αφήνει το περιθώριο στον δικαστή να εξειδικεύσει το περιεχόμενό της σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Κατά το Αστικό Δίκαιο η καλή πίστη, νοείται είτε ως ενδιάθετη κατάσταση (*υποκειμενική καλή πίστη*) είτε ως κριτήριο συμπεριφοράς (*αντικειμενική ή συναλλακτική καλή πίστη*)⁴¹. Στο πλαίσιο της υποχρέωσης καλόπιστης εκπλήρωσης της παροχής δημιουργούνται πρόσθετες, παρεπόμενες υποχρεώσεις που τελούν σε αιτιώδη σχέση προς το σκοπό της ενοχής, γι' αυτό γίνεται συχνά λόγος για *συμπληρωματική ή διορθωτική* της βούλησης των μερών ή της ρύθμισης του νόμου λειτουργία

---

41 Έτσι, Αστ. Γεωργιάδης, *Ενοχικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος*, Τόμος ΙΙ, 2007, σ.1 επ.

(Βλ. και αμέσως πιο κάτω απόφαση ΑΠ 179/2014). Η 288 ΑΚ γίνεται δεκτό ότι έχει γενική εφαρμογή, που εκτείνεται πέρα και από το χώρο του αστικού δικαίου⁴². Τα συναλλακτικά ήθη, που λαμβάνονται επίσης υπόψη στην καλόπιστη εκπλήρωση της παροχής, είναι οι συνηθισμένοι σε ορισμένη κατηγορία συναλλαγών τρόποι ενέργειας. Αποτελούν δε, κατά γενική γνώμη, επικουρικό κριτήριο προσδιορισμού της συμπεριφοράς των συναλλασσομένων.

Τα δικαστήρια σε ένα πλήθος αποφάσεων⁴³ προβαίνουν σε μια *προσανατολισμένη* προς το Σύνταγμα ερμηνεία της γενικής ρήτρας της καλής πίστης. Συγκεκριμένα, ανάγουν τη συνταγματική αρχή της ίσης μεταχείρισης σε αξιολογικό κριτήριο για τη συγκεκριμενοποίηση της καλής πίστης (κυρίως στο πλαίσιο διαφορών εργατικού δικαίου). Με αυτόν τον τρόπο, η γενική ρήτρα εξειδικεύεται μέσω της αναγωγής στη θεμελιώδη συνταγματική αρχή της ίσης μεταχείρισης, η οποία επενεργεί έμμεσα στη διαμόρφωση του περιεχομένου της καλής πίστης.

Στις πρόσφατες αποφάσεις ΑΠ 942/2015 και ΜΠρΑθ 4239/2017, το δικαστήριο υπογραμμίζει ότι *«..από τη συνταγματική επιταγή του άρθρου 22 παρ. 1 εδάφ. β΄ του ισχύοντος Συντάγματος – σε συνδυασμό με τα άρθρα 141 (πρώην 119) Συνθήκης ΕΟΚ και 288 ΑΚ – περί παροχής ίσης αμοιβής για ίσης αξίας παρεχόμενη εργασία, που αποτελεί ειδικότερη μορφή της με το άρθρο 4 παρ. 1, 2 του ίδιου Συντάγματος καθιερούμενης αρχής της ισότητας, δεν δεσμεύεται μόνο ο νομοθέτης..»*. Η ΑΠ 852/2015, με αντικείμενο εξέτασης σύμβαση αποκλειστικής διανομής, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι: *«Με δεδομένο ότι η σύμβαση αποκλειστικής διανομής παρουσιάζει, σύμφωνα με τα προεκτεθέντα, λειτουργική ομοιότητα με τη σύμβαση εμπορικής αντιπροσωπείας... πρέπει για την ταυτότητα του νομικού λόγου, σε συνδυασμό με τις αρχές της ισότητας και της καλής πίστης (άρθρ. 4§1 του Συντάγματος, 288 ΑΚ)...»⁴⁴*. Στην ΑΠ 14/2011, συνδέεται και πάλι η γενική ρήτρα της καλής πίστης με τη συνταγματική αρχή της ισότητας : *«...Όλα δε αυτά υπό το πρίσμα της κατά το άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος θεμελιώδους αρχής της ισότητας*

---

42 Στο ίδιο, σ.8 επ.

43 Φ. Δωρής, «Ερμηνεία των νόμων...», ό.π., όπου ενδεικτική αναφορά στις ΑΠ 446/1998, ΟΛΑΠ 237/1996, ΟΛΑΠ 37/1981, ΑΠ 520/1981, ΑΠ 819/1981, ΟΛΑΠ 1752/1984

44 Παρομοίως και οι ΑΠ 979/2014, ΜΠρΑθ 363/2010.

(πρβλ. Ολ.ΑΠ 72/1987) και της αρχής της καλής πίστης, που απορρέει από το άρθρο 288 ΑΚ...».

Στις ΑΠ 1065/2011, ΑΠ 2159/2007 αναφέρεται ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης απορρέει από τα άρθρα 22 παρ. 1 εδ. β΄ Συντ. , 141 της Συνθήκης και 288 ΑΚ, ενώ στις ΑΠ 1040/2009, ΑΠ 524/2008, ΕφΑθ 825/2007, ΜΠρΑθ 720/2009 διατυπώνεται η άποψη ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης απορρέει από το άρθρο 288 ΑΚ και στηρίζεται στα άρθρα 22 παρ. 1 Συντ. και 141 της Συνθήκης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόφαση ΑΠ 179/2014, στην οποία εξετάζεται περίπτωση χρηματικής ικανοποίησης λόγω ψυχικής οδύνης. Σύμφωνα με το σκεπτικό του ανώτατου δικαστηρίου, η γενική ρήτρα της καλής πίστης (288 ΑΚ) λειτουργεί όχι μόνο ως συμπληρωματική αλλά και ως διορθωτική ρήτρα των δικαιοπρακτικών βουλήσεων στις περιπτώσεις που εξαιτίας ειδικών συνθηκών μεταβλήθηκαν οι προϋποθέσεις εκπλήρωσης των συμβατικών παροχών και έγιναν δυσβάσταχτες για τον οφειλέτη ή τον δανειστή. Από τη ρήτρα δε αυτή, σύμφωνα με τη θέση του δικαστηρίου, *«απορρέει και η αρχή της ίσης μεταχείρισης, η οποία βρίσκει έρεισμα και στο άρθρ. 4§1 του Συντάγματος, όταν ειδικότερα η άνιση μεταχείριση δεν δημιουργείται από οικειοθελείς παροχές του οφειλέτη, αλλά απευθείας από το νόμο ή από κανονιστική διάταξη κατ' εξουσιοδότηση του νόμου..».* Παρατηρείται στο σημείο αυτό η σύνδεση του 288 ΑΚ με το άρθρο 4 παρ. 1 Συντ., με το τελευταίο να εμφανίζεται ως μορφή συγκεκριμενοποίησης της γενικής ρήτρας της καλής πίστης.

Οι ανωτέρω αποφάσεις καταδεικνύουν τη στενή σχέση που αποδίδεται από τη νομολογία ανάμεσα στη γενική ρήτρα του 288 ΑΚ και στις διατάξεις 4 και 22 παρ. 1 Συντ. Η γενική ρήτρα της καλής πίστης εμφανίζεται έτσι ως έρεισμα για τη θεμελίωση της αρχής της ίσης μεταχείρισης από κοινού με τις προαναφερθείσες συνταγματικές διατάξεις.

6.1.4 Αδικοπραξία

Στο πεδίο της αδικοπρακτικής ευθύνης, ο νομοθέτης, ακολουθώντας το πρότυπο του γαλλικού Αστικού Κώδικα και του ελβετικού Κώδικα Ενοχών, υιοθέτησε την εισαγωγή των γενικών ρητρών των άρθρων 914 και 919 ΑΚ, αποφεύγοντας την περιπτωσιολογική αναφορά. Το γεγονός αυτό καθιστά ευέλικτο το περιεχόμενό τους, ώστε να ανταποκρίνεται στις τρέχουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και κρατούσες αντιλήψεις, όπως και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε εξεταζόμενης περίπτωσης. Οι διατάξεις των άρθρων 914, 919 ΑΚ περιέχουν πλήθος αόριστων νομικών εννοιών : «παράνομα», «υπαίτια», «αντίθεση στα χρηστά ήθη», οι οποίες χρήζουν ερμηνείας από τον εφαρμοστή του δικαίου με σκοπό την επίλυση των θεμάτων που τίθενται ενώπιόν του. Εξάλλου, στον Αστικό Κώδικα προβλέπονται και ειδικότερες περιπτώσεις αδικοπρακτικής ευθύνης, όπως στα άρθρα 920, 922, 923, 924 και 925 ΑΚ.

Αναφορικά με τη γενική ρήτρα της αδικοπραξίας, τίθενται στο άρθρο 914 ΑΚ οι προϋποθέσεις γέννησης αξίωσης για αποζημίωση : παράνομη και υπαίτια συμπεριφορά, πρόκληση ζημίας και ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στην παράνομη πράξη ή παράλειψη και στη ζημία. Σχετικά με την έννοια του *παράνομου* έχουν διατυπωθεί κατά βάση δύο θεωρίες, η αντικειμενική και η υποκειμενική. Σύμφωνα με την αντικειμενική θεωρία, που είναι και η κρατούσα, η διάταξη του άρθρου 914 ΑΚ αποτελεί «λευκό κανόνα», καθώς δεν προσδιορίζει σε ποιες περιπτώσεις μια συμπεριφορά τυγχάνει παράνομη. Έτσι το στοιχείο του *παράνομου* θα πρέπει να αναζητηθεί εκτός του πεδίου του 914 ΑΚ. Θα συνίσταται δε είτε σε θετική ενέργεια αντίθετη προς απαγορευτικό κανόνα δικαίου, είτε στην παράλειψη θετικής ενέργειας που επιβάλλεται από επιτακτικό κανόνα δικαίου⁴⁵. Κατά την υποκειμενική θεωρία από την άλλη μεριά, υποστηρίζεται ότι το άρθρο 914 ΑΚ περιέχει ουσιαστικό κανόνα δικαίου και απαγορεύει οποιαδήποτε χωρίς σχετική εξουσία (δικαίωμα ή άλλο νόμιμο λόγο) πρόκληση ζημίας. Περιπτώσεις παράνομης συμπεριφοράς, συνιστούν κυρίως η προσβολή απόλυτων δικαιωμάτων (εμπράγματα δικαιώματα, δικαίωμα στην προσωπικότητα κλπ), η προσβολή ενοχικών δικαιωμάτων από τον οφειλέτη, η παράβαση

---

45 Π. Κορνηλάκης, *Ειδικό Ενοχικό Δίκαιο*, Τόμος Ι, 2002, σ.477 επ.

«προστατευτικού» νόμου, η παράβαση του άρθρου 281 ΑΚ και των άγραφων κανόνων «επιμέλειας» ή η παράνομη παράλειψη⁴⁶.

Η αναγωγή, από τη μεριά του ερμηνευτή, σε συνταγματικές αρχές λαμβάνει χώρα και στο πεδίο της αδικοπραξίας. Στο πλαίσιο εξειδίκευσης της έννοιας του «παρανόμου» και εξέτασης της επέλευσης ή μη ζημίας, ως στοιχείων της αδικοπραξίας της διάταξης 914 ΑΚ και προϋποθέσεων της αδικοπρακτικής ευθύνης, γίνεται ενίοτε επίκληση των διατάξεων του Συντάγματος για την προστασία της ιδιοκτησίας ή για την ισότητα (άρθρα 17 και 4 Συντ. αντιστοίχως). Στις αποφάσεις ΑΠ 231/1979 και ΕφΠατρών 562/1982 τα δικαστήρια προβαίνουν σε μια *προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία* του άρθρου 914 ΑΚ, ώστε να προσδιορίσουν την έννοια του «παρανόμου». Οι εν λόγω υποθέσεις αφορούσαν το ζήτημα της αχρήστευσης ιδιοκτησιών, λόγω αποκλεισμού κάθε οδού προσπέλασης από την κατασκευή τεχνητής λίμνης για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Για τη στοιχειοθέτηση του παρανόμου του άρθρου 914 ΑΚ τα δικαστήρια επικαλέστηκαν το συνταγματικό δικαίωμα προστασίας της ιδιοκτησίας και την συνταγματική αρχή της ισότητας, με την αιτιολογία ότι *«η ζημία την οποίαν υπέστησαν τα ακίνητα ταύτα συνίσταται εις την, παρά το άρθρον 17 του Συντάγματος, που προστατεύει την ιδιωτικήν ιδιοκτησίαν, στέρησιν ταύτης... Αλλά και εις την συνταγματικήν αρχήν της ισότητος αντίκειται, να υφίσταται ιδιώτης τις, μόνος αυτός, όλως ιδιαίτεραν θυσίαν και όλως ειδικήν ζημίαν, χάριν του γενικού, έστω, καλού (του κοινωνικού συνόλου)»*⁴⁷.

6.1.5 Καταχρηστική άσκηση δικαιώματος

Η έννομη τάξη ενδιαφέρεται για την τήρηση της ισορροπίας και για το λόγο αυτό αποδοκιμάζει την χωρίς περιορισμούς άσκηση των δικαιωμάτων από τους φορείς τους. Τη θέση αυτήν επιβεβαιώνει η επιβολή από το δίκαιο in abstracto ορισμένων ορίων, τα οποία συνάγονται κατά κύριο λόγο από τα

---

46 Στο ίδιο, σ. 484 επ. Βλ. επίσης και Αστ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, Τόμος Ι, 2007, σ. 69 επ.

47 Φ. Δωρής, «Ερμηνεία των νόμων...», *ό.π.*, σ.1195.

άρθρα 25 παρ. 3 Συντ. και 281 ΑΚ.⁴⁸, ενώ βέβαια είναι δυνατόν να τίθενται και ειδικότεροι περιορισμοί στην άσκηση δικαιωμάτων (π.χ. στο άρθρο 5 παρ. 1 Συντ., 13 παρ. 2 Συντ., ή 1001 εδ. β', 1003 ΑΚ κ.ά).

Το άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. εντάσσεται από άποψη συστηματική στο Δεύτερο Μέρος του Συντάγματος που σχετίζεται με τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα και αποτελεί την κατακλείδα του κεφαλαίου αυτού. Παρουσιάζει δε υψηλό βαθμό γενίκευσης, καθώς δεν θέτει ορισμένο κριτήριο στη βάση του οποίου θα εξετάζεται κάθε φορά η καταχρηστικότητα της άσκησης ενός δικαιώματος. Το άρθρο 281 ΑΚ από την άλλη, συναντάται στο Ενδέκατο Κεφάλαιο του Αστικού Κώδικα, που ρυθμίζει την άσκηση δικαιωμάτων, την αυτοδικία, την άμυνα και την κατάσταση ανάγκης, και στη νομοτυπική του μορφή περιλαμβάνει τα κριτήρια προσδιορισμού των ορίων στην άσκηση ενός δικαιώματος. Κατόπιν των ανωτέρω, ανακύπτει το ζήτημα της σχέσης των δύο αυτών άρθρων μεταξύ τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ειδικότερα, το ερώτημα κατά πόσο η ερμηνεία και εφαρμογή της διάταξης 281 ΑΚ λαμβάνει χώρα σε συνάρτηση με τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 25 του Συντάγματος. Τα δικαστήρια σε πλήθος αποφάσεων αναφέρονται στα δύο αυτά άρθρα χρησιμοποιώντας παρατακτική σύνδεση, χωρίς να προβαίνουν σε κάποια διαφοροποίηση ως προς το περιεχόμενό τους⁴⁹. Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι οι συνταγματικές διατάξεις θα πρέπει να συνεκτιμώνται με τα υπόλοιπα ερμηνευτικά κριτήρια, κατά την ερμηνεία της εξεταζόμενης κάθε φορά διάταξης του κοινού δικαίου. Αυτό, όμως, δε πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι σε κάθε περίπτωση ερμηνείας της κοινής νομοθεσίας πρέπει αυτή να υποστηρίζεται και με επίκληση συνταγματικών διατάξεων. Έτσι, στο εξεταζόμενο εδώ ζήτημα της ερμηνείας και εφαρμογής της διάταξης 281 ΑΚ, φαίνεται ότι η επίκληση ταυτόχρονα και της παρ. 3 του άρ. 25 Συντ. παρέλκει. Η αναγωγή στη συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη δεν προσφέρει κάτι στο ερμηνευτικό εγχείρημα, αντιθέτως δημιουργεί ένα θολό τοπίο. Σύμφωνα με τον

---

48 Το άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. ορίζει ότι: «*Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται.*» και το άρθρο 281 ΑΚ ότι «*Η άσκηση του δικαιώματος απαγορεύεται αν υπερβαίνει προφανώς τα όρια που επιβάλλουν η καλή πίστη ή τα χρηστά ήθη ή ο κοινωνικός ή οικονομικός σκοπός του δικαιώματος.*»

49 Βλ. ενδεικτικά ΕφΑθ 272/2016 («...Ωστόσο, στο πλαίσιο του άρθρου 25 παρ. 3 του Συντάγματος, αλλά και του άρθρου 281 ΑΚ...»), ΑΠ 1679/2013 («...είτε ασκείται υπό περιστάσεις που καθιστούν την άσκησή του καταχρηστική, σύμφωνα με το άρθρο 281 ΑΚ ή το άρθ. 25 παρ. 3 του Συντάγματος...»), ΑΠ 2037/2014 Α1' Τμ., ΕφΑθ 3676/2014 (τμ.15^ο), ΕφΑθ 5336/2015 κ.ά.

Κ. Χρυσόγονο⁵⁰, η συστηματική θέση του άρθρου 25 παρ. 3 του Συντ. στο Δεύτερο Μέρος του Συντάγματος, που αφορά στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, *“καθιστά σαφές ότι η διάταξη αυτή αφορά μόνο την άσκηση των δικαιωμάτων που απορρέουν από τα άρθρα 4-24 Συντ..”* Μεταξύ του άρθρου 281 ΑΚ και 25 παρ. 3 Συντ. υπάρχει διαφορά όχι μόνο σε επίπεδο τυπικής ισχύος, αλλά και περιεχομένου, καθώς το μεν άρθρο του ΑΚ *“προστατεύει, σε περίπτωση σύγκρουσης ιδιωτικών συμφερόντων, τον κατά τεκμήριο ασθενέστερο έναντι της εκμετάλλευσης από τον ισχυρότερο, ενώ το άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. προστατεύει τον εξ ορισμού ισχυρότερο, δηλ. την κρατική εξουσία, έναντι του ασθενέστερου-φορέα δικαιώματος”*. Ο Κ. Χρυσόγονος υποστηρίζει ότι η διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 25 Συντ. αφορά σε περιπτώσεις όπου το δικαίωμα ασκείται για σκοπό πρόδηλα διαφορετικό από εκείνον για τον οποίο έχει θεσπισθεί. Σύμφωνα με την άποψή του, στο Σύνταγμα βρίσκουμε διατάξεις που συνδέουν το δικαίωμα με συγκεκριμένους σκοπούς ή αποκλείουν κάποιους σκοπούς: στα άρθρα 23 παρ. 2, όπου ορίζεται ότι η απεργία ασκείται *για τη διαφύλαξη και προαγωγή των οικονομικών και εργασιακών γενικά συμφερόντων των εργαζομένων*, στο άρθρο 17 παρ. 1, όπου προβλέπεται ότι τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιοκτησία *δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος* και στο άρθρο 16 παρ. 2, σύμφωνα με το οποίο *η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας*. Σε αυτές, λοιπόν, τις περιπτώσεις, κατά τον ίδιο, είναι νοητή η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, υπό την έννοια της άσκησής του για σκοπό διαφορετικό από εκείνον για τον οποίο έχει τεθεί. Αντίθετα, καταλήγει, τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα εν γένει αποτελούν αυτοσκοπούς και άρα δεν τίθεται καν θέμα καταχρηστικής άσκησής τους. Ανεξάρτητα από την ορθότητα ή όχι της θέσης αυτής, το αποτέλεσμα στο οποίο συμφωνούμε είναι ότι τα ειδικότερα κριτήρια του άρθρου 281 ΑΚ δεν μπορούν να μεταφερθούν στο πεδίο του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. και η περιβολή της ΑΚ 281 με συνταγματικό κύρος, μέσω της ταυτόχρονης επίκλησης των διατάξεων, περιπλέκει περισσότερο παρά βοηθά την ερμηνεία από τον εφαρμοστή του δικαίου. Το άρθρο 281 ΑΚ, που είναι

---

50 Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2006, σ.71-72.

τοποθετημένο στο ενδέκατο κεφάλαιο του Αστικού Κώδικα, που αφορά στην άσκηση δικαιωμάτων, την αυτοδικία, την άμυνα και την κατάσταση ανάγκης, έχει τεθεί με σκοπό την αποτροπή δημιουργίας επαχθών συνεπειών για το ένα μέρος, η οποία δεν μπορεί να είναι ανεκτή με γνώμονα την καλή πίστη, τα χρηστά ήθη ή τον οικονομικό ή κοινωνικό σκοπό του δικαιώματος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση ΜΠρΗρακλ 198/2015, στην οποία εξετάζεται εάν η απεργία οδηγών τουριστικών λεωφορείων υπήρξε καταχρηστική. Το δικαστήριο στην υπό κρίση περίπτωση, σημειώνει ότι το δικαίωμα της απεργίας *«έχει και διάσταση ιδιωτικού δικαίου, αφού η άσκησή του εντάσσεται στα πλαίσια εννόμων σχέσεων – συμβάσεων εργασίας του ιδιωτικού δικαίου»* και για το λόγο αυτό *«παρέχεται και η δικαστική προστασία από τις διατάξεις του άρθρου 281 ΑΚ, προκειμένου να οριοθετηθεί η άσκηση του δικαιώματος. Υπό την έννοια αυτή, πρέπει να εξειδικεύονται και τα κριτήρια εφαρμογής του άρθρου 281 ΑΚ, με γενική κατευθυντήρια οδηγία τις διατάξεις του άρθρου 25 παρ. 3 του Συντάγματος, που έτσι, επενεργεί και στις σχέσεις μεταξύ των πολιτών, σύμφωνα με την αρχή της άμεσης ή έμμεσης τριπενέργειας.»* Στο σημείο αυτό είναι φανερή η αλληλεπίδραση, σύμφωνα με το δικαστήριο, μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, καθώς από τη μια πλευρά η ερμηνεία της διάταξης 281 ΑΚ πρέπει, κατά το δικαστήριο, να γίνεται υπό το φως του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., και από την άλλη κατά τον έλεγχο της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος, με βάση το άρθρο 25 παρ. 3 Συντ., πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα κριτήρια της καλής πίστης, των χρηστών ηθών και του κοινωνικού ή οικονομικού σκοπού του δικαιώματος, τα οποία εμπεριέχονται στο άρθρο 281 ΑΚ. Πρόκειται δηλαδή για μια αμφίδρομη πορεία στην ερμηνεία των δύο διατάξεων.

6.1.6 Προσωπικότητα και Σύνταγμα

Η προστασία της προσωπικότητας είναι διάχυτη σε όλο το σύστημα της έννομης τάξης. Στο αστικό δίκαιο βρίσκει έρεισμα στη διάταξη 57 ΑΚ, που ορίζει στην πρώτη της παράγραφο (εδ. α') ότι : *«Όποιος προσβάλλεται παράνομα στην προσωπικότητά του έχει δικαίωμα να απαιτήσει να αρθεί η προσβολή και να μην επαναληφθεί στο μέλλον»*. Η έννοια της

προσωπικότητας στη διάταξη αυτή είναι μια ακόμα αόριστη έννοια, γενική και απρόσφορη εννοιολογικού προσδιορισμού. Γίνεται, πάντως, γενικά δεκτό ότι η προσωπικότητα στις διατάξεις 57 επ. ΑΚ περιλαμβάνει τη σωματική, ψυχική, πνευματική και κοινωνική ατομικότητα⁵¹. Για την εξειδίκευσή της, η σύγχρονη θεωρία του αστικού δικαίου συχνά προσανατολίζεται στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ., που κατοχυρώνει την προστασία της ανθρώπινης αξίας, και στο άρθρο 5 παρ. 1 Συντ., για την ελευθερία ανάπτυξη της προσωπικότητας, δευτερευόντως δε και σε διατάξεις που καθιερώνουν ειδικότερα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου, που αποτελούν πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.), αποτελούν την ύψιστη συνταγματική αρχή και τον απαραβίαστο πυρήνα της προσωπικότητας του ατόμου. Περαιτέρω, το δικαίωμα του ατόμου να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας (άρθρο 5 παρ.1 Συντ.), συνδράμει στην σφαιρική προστασία του ατόμου και της προσωπικότητάς του. Το δικαίωμα στην προσωπικότητα αναλύεται σε ειδικότερες εκφάνσεις, με βάση τα επιμέρους δικαιώματα. Ειδικότερες διατάξεις του Συντάγματος προστατεύουν αγαθά που αποτελούν συστατικά στοιχεία της προσωπικότητας : στο άρθρο 9 παρ. 1 εδ. β', για παράδειγμα, προστατεύεται η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του ατόμου, στο άρθρο 13 παρ. 1 εδ. α' κατοχυρώνεται η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης, στο άρθρο 14 παρ. 1 το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης της γνώμης. Αυτές οι διατάξεις του Συντάγματος προσδιορίζουν ως ένα βαθμό και το περιεχόμενο της έννοιας της προσωπικότητας, αφού αναφέρονται σε επιμέρους εκδηλώσεις που απορρέουν από αυτήν. Η συνεισφορά των διατάξεων του Συντάγματος, ως κανόνων αυξημένης τυπικής ισχύος, «*μεταθέτει το δικαίωμα αυτό στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, ώστε σε περίπτωση σύγκρουσής του με άλλα δικαιώματα συνταγματικά, η άρση της σύγκρουσης να αντιμετωπίζεται ως ζήτημα ισότιμων Δημοσίου Δικαίου δικαιωμάτων*»⁵².

Η αρχή της προστασίας της προσωπικότητας, άλλωστε, είναι διάχυτη στο σύνολο του Αστικού Κώδικα. Σε αυτόν βρίσκονται διατάξεις που συνιστούν

---

51 Βλ. Δ. Παπαστερίου, ό.π. σελ. 214 επ.

52 Βλ. Π. Λαδά, «Η συμβολή του Δημοσίου Δικαίου στην προστασία του δικαιώματος στην προσωπικότητα», *Νομικά Χρονικά* (Διαδίκτυο) Τεύχος 72 (2012).

εκφάνσεις της προσωπικότητας, όπως είναι το άρθρο 179 παρ. 1 ΑΚ, που προβλέπει την ακυρότητα δικαιοπραξίας με την οποία δεσμεύεται υπερβολικά η ελευθερία του προσώπου, η 332 παρ. 2 εδ. β', σχετικά με την ακυρότητα απαλλακτικής ρήτρας του οφειλέτη από ευθύνη για προσβολή αγαθών που απορρέουν από την προσωπικότητα, ή η διάταξη του άρθρου 932 ΑΚ, για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης. Η προστασία της προσωπικότητας, λοιπόν, προκύπτει ως κοινή ratio legis μιας ομάδας διατάξεων διάσπαρτων στα κεφάλαια του Αστικού Κώδικα, γεγονός που αποδεικνύει ότι η αρχή αυτή λειτουργεί ως γενική κατευθυντήρια αρχή και αξιολογικό κριτήριο για όλο το αστικό δίκαιο⁵³.

Η αρχή, βέβαια, της προστασίας της προσωπικότητας δεν είναι καινούρια ούτε συνδέεται αποκλειστικά με τις συνταγματικές διατάξεις. Συναντάται ήδη πριν από το Σύνταγμα του 1975, τόσο στις διατάξεις 57 επ. ΑΚ όσο και σε διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, όπως για παράδειγμα οι 361 επ. για τα εγκλήματα κατά της τιμής⁵⁴. Μετά την υιοθέτησή της, όμως, και από το Σύνταγμα (άρθρα 2 παρ.1, 5 παρ. 1 και άλλες ειδικότερες διατάξεις του Συντάγματος που αποτελούν εκφάνσεις της προσωπικότητας) η προστασία της προσωπικότητας γίνεται πολύπλευρη και πολυεπίπεδη, ενώ ταυτόχρονα καθίσταται, σε επίπεδο μεθοδολογικό, δυνατή η ερμηνεία των διατάξεων του ΑΚ για την προστασία της προσωπικότητας υπό το πρίσμα πια και των συνταγματικών προβλέψεων.

Σύμφωνα με τον Αν. Μανιτάκη⁵⁵, η διάταξη 57 ΑΚ έχει μια «λογική και ιστορική προτεραιότητα», λειτουργεί δε ως πηγή διαρκούς κανονιστικής νοηματοδότησης του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. Το τελευταίο καθιερώνει, όπως επισημαίνει ο ίδιος, ένα γενικό συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία του ατόμου και κατά την κρατούσα άποψη εξειδικεύεται σε επιμέρους αυτοτελή δικαιώματα, που αποτελούν εκφάνσεις της ελευθερίας και της

---

53 Έτσι Δ. Κλαβανίδου, «Προστασία της προσωπικότητας και ψυχικός κόσμος», *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου & Πολιτικής Δικονομίας*, Τεύχος 10/2009, σ.1030 επ., όπου επισημαίνεται, μεταξύ άλλων ότι «...Κατά τη διαδικασία εξειδίκευσης (ενν.της αόριστης έννοιας της προσωπικότητας) ασφαλές κατευθυντήριο κριτήριο αποτελούν οι συνταγματικές διατάξεις που αναφέρονται τόσο στην προστασία της αξίας του ανθρώπου (άρθρ. 2 Συντ.) όσο και στην προστασία επί μέρους εκφάνσεων της προσωπικότητας.»

54 Στο ίδιο.

55 Α. Μανιτάκης, Η πρωταρχικότητα του Αστικού Δικαίου έναντι του Συνταγματικού (Βιβλιοκρισία του Ιωάννη Καρακώστα, το «Δίκαιο της Προσωπικότητας», Νομική Βιβλιοθήκη, 2012), www.constitutionalism.gr.

προσωπικότητας, όπως είναι η οικονομική και επαγγελματική ελευθερία, η προστασία του ιδιωτικού βίου, η ελευθερία της πληροφόρησης κ.ά. Η πρόσληψη αυτή του συνταγματικού δικαιώματος *συμπλέει* έτσι με την πρόσληψη του δικαιώματος της προσωπικότητας στο άρθρο 57 ΑΚ, «*ως ενιαίου και απόλυτου δικαιώματος προστασίας της προσωπικότητας από παντός είδους διακινδυνεύσεις ή προσβολές*». Θεωρεί, λοιπόν, ο Μανιτάκης ότι οι δύο αυτές διατάξεις ενισχύουν την πρόσληψη του δικαιώματος στην προσωπικότητα ως «*μήτρας κανονιστικής δικαιωμάτων*», έστω κι αν αυτά διαμορφώνονται ως επιμέρους δικαιώματα με αυτοτελή υπόσταση. Τονίζει, βέβαια, ότι το αστικό δίκαιο έχει προ πολλού διασφαλίσει την προστασία της προσωπικότητας ως αυτοτελές δικαίωμα, με τη θεωρία και τη νομολογία να είναι εξαιρετικά πλούσιες σε σχέση με την ανάπτυξη και την επεξεργασία του δικαιώματος αυτού. Εξάλλου, το άρθρο 5 παρ. 1 Συντ. ενεργεί μέσα από τη ρήτρα του άρθρου 57 ΑΚ με τους όρους και τις ουσιαστικές και δικονομικές προϋποθέσεις που το τελευταίο επιβάλλει. *Δεν πρόκειται για τριτενέργεια συνταγματικού δικαιώματος αλλά για αναγωγή σε συνταγματικό κανόνα αξιολόγησης*. Γίνεται, επομένως, αντιληπτό πως οι δύο αυτές διατάξεις διασταυρώνονται, αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοεπηρεάζονται.

Σε κάθε περίπτωση, η διάταξη 57 ΑΚ παρέχει το απαραίτητο υπόβαθρο για την προστασία της προσωπικότητας, στο πλαίσιο του ιδιωτικού δικαίου, και η αναγωγή στη συνταγματική διάταξη δεν είναι σίγουρο αν προσθέτει κανονιστικά κάτι το ειδικότερο ή αναγκαίο ή, με άλλα λόγια, αν υπάρχει ειδικός λόγος που να επιβάλλει την επίκληση της συνταγματικής διάταξης παράλληλα προς την διάταξη 57 ΑΚ. Οι συνταγματικές διατάξεις, άλλωστε, τίθενται κατά πρώτο λόγο για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος και έχουν καταρχήν ως αποδέκτες το σύνολο των πολιτών, σε αντίθεση με τις διατάξεις του ιδιωτικού δικαίου, που προσανατολίζονται στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις μεταξύ δύο προσώπων ή μερών. Αναμφίβολα, το Σύνταγμα συμβάλλει, στο πλαίσιο του εσωτερικού αξιολογικού συστήματος της ελληνικής έννομης τάξης, στην προστασία της προσωπικότητας, ωστόσο πρωταρχική, ουσιαστική και πλήρη προστασία του δικαιώματος παρέχει κατεξοχήν το ιδιωτικό δίκαιο. Για το λόγο αυτό, και οι αξιώσεις που γεννιούνται στο πλαίσιο της 57 ΑΚ

προσιδιάζουν στην κατ' ιδίαν ιδιωτική έννομη σχέση, κάτι που συνδέεται άρρηκτα με την ουσία του δικαιώματος στην προσωπικότητα⁵⁶.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η, όχι σπάνια, και στη νομολογία συσχέτιση της προστασίας της προσωπικότητας από παράνομες προσβολές, στο πλαίσιο του άρθρου 57 ΑΚ, με το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ.) και τον σεβασμό της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.).

Στην ΑΠ 43/2016 απόφασή του το ανώτατο δικαστήριο ασχολείται με το ζήτημα της προστασίας της προσωπικότητας του ατόμου σε σχέση με το δικαίωμα απόλαυσης του περιβάλλοντος χώρου όπου διαβιεί. Αρχικά, προσδιορίζει την έννοια της προσωπικότητας, στο πλαίσιο της διάταξης ΑΚ 57, αναλύοντάς την στα στοιχεία εκείνα *«που αποτελούν την ατομικότητα του προσώπου, είτε αναφέρονται στην φυσική του υπόσταση είτε στην πνευματική, ηθική ή κοινωνική του ατομικότητα»*. Στη συνέχεια, προσθέτει ότι *«Το δικαίωμα επί της προσωπικότητας προσδιορίζεται εννοιολογικά και με τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 5 παρ 1, 2 και 5 και 24 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος...»*, καταλήγοντας ότι *«το δικαίωμα του ανθρώπου στη χρήση και την απόλαυση της ωφέλειας του ζωτικού χώρου του, αποτελεί την ιδιωτικού δικαίου έκφανση της κατοχύρωσης από το άρθρο 24 παρ. 1 του Συντάγματος, του κοινωνικού δικαιώματος στο περιβάλλον, που τριτενεργεί στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις μέσω των διατάξεων των άρθρων 57 και 967 επ. Α.Κ.»*. Είναι σαφές ότι το ανώτατο δικαστήριο ερμηνεύει την αόριστη έννοια της προσωπικότητας του άρθρου 57 ΑΚ, υπό το πρίσμα των συνταγματικών διατάξεων για τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, αντλώντας επιχειρήματα από τα άρθρα 2, 5 και 24 Συντ. Με αυτόν τον τρόπο η προστασία της προσωπικότητας ανάγεται σε γενικό συνταγματικό δικαίωμα, που αναπτύσσει ενέργεια και στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις.

Στην απόφαση ΑΠ 385/2011, το δικαστήριο, εξετάζοντας περίπτωση προσβολής προσωπικότητας από δημοσίευμα του Τύπου, προβαίνει και πάλι καταρχάς στην αποσαφήνιση της έννοιας της προσωπικότητας, με αναγωγή στη συνταγματική διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. Σύμφωνα με το σκεπτικό του ΑΠ *«Από τα άρθρα 57 και 59 του ΑΚ συνάγονται τα εξής: Όποιος*

---

56 Βλ. Π. Λαδά ό.π.

παράνομα προσβάλλεται στην προσωπικότητά του, νοούμενη ως το προστατευόμενο από το Σύνταγμα (άρθρ. 2 παρ.1) σύνολο των αξιών που απαρτίζουν την ουσία του ανθρώπου, έχει δικαίωμα να απαιτήσει να αρθεί η προσβολή και να μην επαναληφθεί στο μέλλον». Κατά το ανώτατο δικαστήριο, δηλαδή, η προσβολή της προσωπικότητας έγκειται σε προσβολή αξιών που αποτελούν την ίδια την ουσία του ανθρώπου, στο πλαίσιο της γενικής συνταγματικής αρχής του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. Πρόκειται και εδώ για προσανατολισμένη στο Σύνταγμα ερμηνεία της έννοιας της προσωπικότητας της διάταξης 57 ΑΚ.

Αναγωγή στη συνταγματική αρχή της αξίας του ανθρώπου αλλά και στην προστασία της παιδικής ηλικίας (άρθρο 21 παρ. 1 Συντ.) έγινε από το δικαστήριο και στην απόφαση ΜΠρΑθ 335/95, στην οποία εξετάστηκε το ζήτημα της προσβολή προσωπικότητας ανηλίκων από παιχνίδια επικίνδυνα για την ψυχική τους ανάπτυξη. Στην απόφαση αυτή, το δικαστήριο διευκρίνισε μεν ότι «Η διάταξη του άρθρου 57 ΑΚ είναι ειδική σε σχέση με την του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος», συνέχισε δε υπογραμμίζοντας ότι «το δικαίωμα της προσωπικότητας των ανηλίκων προσβάλλεται...όπως προσβάλλεται και η ομαλή λειτουργία της ευρύτερης οικογένειας...Έτσι, είναι παράνομη οποιαδήποτε πράξη προσβάλλει και επηρεάζει τον ψυχικό κόσμο των ανηλίκων, οι οποίοι απολαύουν ιδιαίτερης συνταγματικής προστασίας και το δικαίωμα που απορρέει από αυτή τριτενεργεί μέσω των διατάξεων του άρθρου 57 του ΑΚ».

Στην απόφαση ΕφΑθ 5336/2015, όπου ετέθη ζήτημα προσβολής της τιμής εικονιζόμενου σε τηλεοπτικό σταθμό προσώπου, ως έκφανση της προσωπικότητάς του, το δικαστήριο επικαλέστηκε το άρθρο 57 ΑΚ και ισχυρίστηκε ότι με βάση αυτό «...προστατεύεται...η προσωπικότητα και, κατ' επέκταση, η αξία του ανθρώπου, ως ατομικό δικαίωμα κατοχυρωμένο από το άρθρο 2 παρ.1 του Συντάγματος».

Τέλος, στην ΕφΑθ 5538/2006 (προσβολή προσωπικότητας μέσω τηλεοπτικών σταθμών) αναφέρεται ότι «από τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975 η θεωρία και η νομολογία αναζήτησαν το κατευθυντήριο κριτήριο για τον προσδιορισμό του περιεχομένου της έννοιας της προσωπικότητας σ' αυτό το ίδιο το Σύνταγμα και ειδικότερα στο άρθρο 2§1 που επιβάλλει... στην πολιτεία ως πρωταρχική υποχρέωση της τον σεβασμό και την προστασία της

αξίας του ανθρώπου... Η διάταξη αυτή τριτενεργεί... και στις διατάξεις του ιδιωτικού δικαίου διαμέσου της γενικής ρήτηρας του ως άνω άρθρου 57 ΑΚ και έτσι με βάση το κριτήριο αυτό στην έννοια της προσωπικότητας, που προστατεύεται από τον ΑΚ, περιλαμβάνονται όλοι εκείνοι οι συντελεστές της ατομικότητας του προσώπου που συνδέονται με την αξία του ανθρώπινου όντος...»

Βέβαια, η εξειδίκευση της αόριστης έννοιας της προσβολής της προσωπικότητας με αναγωγή στην γενικότατη αρχή της αξίας του ανθρώπου, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ., δεν φαίνεται μεθοδολογικά ενδεδειγμένη. Αντί αυτής, προτείνεται οι επιμέρους εκφάνσεις της προσωπικότητας και οι περιπτώσεις προσβολής της να ερευνώνται καταρχήν στο πλαίσιο του αστικού δικαίου, με τα κριτήρια που η θεωρία και η νομολογία έχουν διαπλάσει μέσα στο χρόνο. Άλλωστε, οι διατάξεις των άρθρων 34 και 57 επ. ΑΚ αποτελούν τη *συνταγματικά επιβεβλημένη εξειδίκευση* της αρχής της αξίας του ανθρώπου σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας⁵⁷.

---

57 Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 112.

6.2 Ως εργαλείο ανάδειξης του νοήματος μιας διάταξης

6.2.1 Νομοθεσία περί αλλοδαπών

Πέρα από την συνεισφορά των συνταγματικών διατάξεων ως κατευθύνσεων κατά τη συγκεκριμενοποίηση γενικών ρητρών και αόριστων νομικών εννοιών, όπως παρουσιάστηκε προηγουμένως, η λειτουργία τους επεκτείνεται γενικότερα στον προσδιορισμό του νοήματος διατάξεων της κοινής νομοθεσίας. Κατά την ερμηνεία και εφαρμογή μιας διάταξης κρίνεται συχνά εξαιρετικά χρήσιμη η προσφυγή στο Σύνταγμα και η άντληση από αυτό ερμηνευτικών επιχειρημάτων και κριτηρίων προς αποσαφήνιση και οριοθέτηση του νοήματος μιας διάταξης, χωρίς βέβαια να τίθεται κάποιο πιθανό ζήτημα αντισυνταγματικότητας (οπότε και θα επρόκειτο, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, για *σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία*, με σκοπό την αποφυγή μιας λύσης αντίθετης προς αυτό και τη «διάσωση» τελικά της διάταξης από τον κίνδυνο κήρυξής της ως αντισυνταγματικής).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα ερμηνευτικής αναγωγής στο Σύνταγμα προς αποσαφήνιση του νοήματος μιας διάταξης συναντώνται στις αποφάσεις που αφορούν τη νομοθεσία περί αλλοδαπών⁵⁸. Στην απόφαση ΣτΕ 224/2002, το δικαστήριο προέβη σε προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία του άρθρου 19 του Ν. 1975/1991, σύμφωνα με το οποίο : *«Η άδεια παραμονής αλλοδαπού παρέχεται, σύμφωνα με το αίτημα του ενδιαφερομένου για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένου σκοπού, ο οποίος αναγράφεται σ' αυτή...»*. Στην κρινόμενη υπόθεση εξετάστηκε από το ΣτΕ αίτηση ακύρωσης που ασκήθηκε από αλλοδαπή κατά της αρνητικής πράξης της διοίκησης με την οποία απορρίφθηκε αίτημά της για ανανέωση της άδειας παραμονής, με την αιτιολογία ότι μετά το θάνατο του ημεδαπού συζύγου της έπαυσαν και οι λόγοι χορήγησης της άδειας. Το δικαστήριο στην απόφασή του έκρινε ότι η παραπάνω διάταξη του άρθρου 19 Ν. 1975/1991 : *«...πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα...»* των συνταγματικών διατάξεων 5 παρ. 1 (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), 9 παρ. 1 (απαραβίαστο ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) και 21 παρ. 1 (προστασία οικογένειας και γάμου). Με αναγωγή, λοιπόν, σε αυτές τις συνταγματικές διατάξεις το ΣτΕ οδηγήθηκε στο

---

58 Βλ. Β. Μπουκουβάλα, *Η σύμφωνη με το Σύνταγμα...*, ό.π., σ.312 επ.

συμπέρασμα ότι η Διοίκηση, εφόσον υπήρξε πραγματική συμβίωση των συζύγων στην Ελλάδα, υποχρεούται να ικανοποιήσει το αίτημα χορήγησης άδειας παραμονής, εκτός κι αν την απόρριψη επιβάλλουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος, ενώ στην περίπτωση που έχει ήδη επέλθει ο θάνατος του ημεδαπού συζύγου, η ικανοποίηση του ανωτέρω αιτήματος εναπόκειται στη διακριτική της ευχέρεια. Έτσι, στην τελευταία αυτή περίπτωση, η διοίκηση οφείλει να λάβει υπόψη της κριτήρια όπως η διάρκεια της έγγαμης συμβίωσης και της παραμονής στην Ελλάδα ή ο δεσμός της αλλοδαπής συζύγου με τη χώρα. Ο νόμος ερμηνεύεται εδώ από το δικαστήριο υπό το φως των συνταγματικών διατάξεων, οι οποίες προσδιορίζουν το νόημά του με σκοπό την επίλυση της κρινόμενης διαφοράς.

6.2.2 Δίκαιο χωροταξίας και πολεοδομίας

Ερμηνευτική αναγωγή στο Σύνταγμα επιχειρείται από τα δικαστήρια σε πολλές αποφάσεις που εντάσσονται στο πεδίο του χωροταξικού και πολεοδομικού δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό, οι εφαρμοστέες διατάξεις ερμηνεύονται συχνά υπό το φως της, κατά το άρθρο 24 Συντ., προστασίας του περιβάλλοντος και εξασφάλισης των καλύτερων δυνατών όρων διαβίωσης για τους κατοίκους.

Στην απόφαση ΣΤΕ 242/2017, εξετάζεται από το δικαστήριο περίπτωση αποχαρακτηρισμού, από έναν Δήμο, κοινόχρηστου χώρου πρασίνου και μετατροπή του σε οικοδομήσιμο χώρο και, συγκεκριμένα, σε υπαίθριο χώρο πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Η παρ. 4 του άρθρου 29 του Ν.2831/2000 προβλέπει ότι : *«Όπου στις προηγούμενες παραγράφους προβλέπεται τροποποίηση εγκεκριμένων σχεδίων πόλεων και οικισμών, οι σχετικές πολεοδομικές ρυθμίσεις πρέπει: α) να μην επιφέρουν μείωση της συνολικής επιφάνειας κοινόχρηστων χώρων, ούτε των αναγκαίων κοινωφελών χώρων...»*. Το ΣΤΕ ερμηνεύοντας τη διάταξη αυτή υπό το φως της παρ. 2 του άρθρου 24 Συντ., σύμφωνα με το οποίο ο πολεοδομικός σχεδιασμός πρέπει να υπαγορεύεται από πολεοδομικά κριτήρια, κατά τους κανόνες της επιστήμης, και να αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση της λειτουργικότητας και

ανάπτυξης των οικισμών και την εξασφάλιση των καλύτερων δυνατών όρων διαβίωσης, διαμορφώνει τον κανόνα ότι *«κατά την τροποποίηση πολεοδομικής μελέτης ή ρυμοτομικού σχεδίου επιτρέπεται, μεν, αναδιάταξη των κοινόχρηστων χώρων, αλλά υπό τον όρο ότι δεν θα μειώνεται η έκτασή τους, δεδομένου ότι οι χώροι αυτοί, όπως και οι χώροι πρασίνου, αποτελούν βασικό στοιχείο του πολεοδομικού σχεδιασμού, η δε πρόβλεψη και διαμόρφωσή τους, καθώς και η έκταση, το εύρος και η διάταξή τους συνιστούν ουσιώδη και καθοριστικά παράγοντα για τη θεραπεία των κοινών αναγκών, της λειτουργικότητας, της αισθητικής και της εν γένει φυσιογνωμίας των πόλεων και, συνεπώς, η διατήρηση των χώρων αυτών έχει πρωταρχική σημασία για την προστασία του αστικού περιβάλλοντος...»*. Το δικαστήριο ανάγεται στη συνέχεια και πάλι στο άρθρο 24 Συντ., διατυπώνοντας τη θέση ότι οι εφαρμοστέες διατάξεις του Κώδικα Βασικής Πολεοδομικής Νομοθεσίας και του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού *«είναι ερμηνευτέες υπό το φως των επιταγών του άρθρου 24 παρ. 2 του Συντάγματος»* κι έτσι η τροποποίηση του σχεδίου πόλης, παρότι καταρχήν θεσπίζεται κατά την ανέλεγκτη ουσιαστική κρίση της πολεοδομικής αρχής, πρέπει να αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των αναγκών της πόλης, από άποψη υγιεινής, ασφάλειας, οικονομίας και αισθητικής, και στην αρτιότερη διαρρύθμισή της. Από την απόφαση αυτή αναδεικνύεται ότι με την αναγωγή στις συνταγματικές διατάξεις το δικαστήριο προσδιορίζει και εξειδικεύει το νόημα του νόμου έχοντας ως κατευθυντήριες αρχές τις επιταγές του Συντάγματος.

Προς την ίδια κατεύθυνση και η απόφαση ΣτΕ 279/2016, στην οποία τίθεται και πάλι το ζήτημα της τροποποίησης ρυμοτομικών σχεδίων. Γίνεται δεκτό και εδώ, σύμφωνα με το σκεπτικό του δικαστηρίου, ότι η τροποποίηση σχεδίου πόλης, η οποία καταρχήν θεσπίζεται κατά την ανέλεγκτη κρίση της πολεοδομικής αρχής, *«πρέπει να αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των αναγκών της πόλης από άποψη υγιεινής, ασφάλειας, οικονομίας και αισθητικής και στην αρτιότερη διαρρύθμισή της»*. Οι τροποποιήσεις των ρυμοτομικών σχεδίων επιβάλλεται να αιτιολογούνται με βάση πολεοδομικά κριτήρια, η αιτιολογία δε αυτή μπορεί να προκύπτει από τα στοιχεία του φακέλου. Αυτό που φαίνεται να ενδιαφέρει και στην περίπτωση αυτή είναι να εναρμονίζεται το περιεχόμενο του νόμου (εν προκειμένω του Κώδικα Βασικής Πολεοδομικής Νομοθεσίας) με τις επιταγές του άρθρου 24 παρ. 2, και αυτό δε όχι γιατί διαφορετική

ερμηνευτική λύση των εφαρμοζόμενων διατάξεων της κοινής νομοθεσίας θα έθετε τυχόν ζήτημα αντισυνταγματικότητας, αλλά πρωτίστως για λόγους αποσαφήνισης και εξειδίκευσης του νοήματος των διατάξεων υπό το πρίσμα των επιταγών του Συντάγματος.

Στις ανωτέρω αποφάσεις, όπως και σε πλήθος άλλων που πραγματεύονται επίσης ζητήματα του χωροταξικού και πολεοδομικού δικαίου, είναι σαφής ο προσανατολισμός του δικαστηρίου στις διατάξεις του Συντάγματος για την προστασία του περιβάλλοντος και την εξυπηρέτηση των αναγκών των πόλεων (άρθρο 24 παρ. 1 και παρ. 2 Συντ.) με σκοπό τον προσδιορισμό του περιεχομένου των πολεοδομικών διατάξεων της κοινής νομοθεσίας. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται συχνά αναφορά σε «ερμηνευτές υπό το φως των επιταγών» του Συντάγματος ή «ερμηνευόμενες υπό το φως» του Συντάγματος διατάξεις. Με γνώμονα τις γενικές κατευθύνσεις του Συντάγματος, ο δικαστής καλείται να πληρώσει το νόημα των διατάξεων και να διαμορφώσει τον κανόνα ρύθμισης και επίλυσης της συγκεκριμένης κάθε φορά διαφοράς που εκδικάζει, χωρίς ταυτόχρονα να αντιμετωπίζει κάποιο ζήτημα αντισυνταγματικότητας μιας δυνητικής ερμηνευτικής εκδοχής της εφαρμοστέας διάταξης.

Η προσφυγή στο Σύνταγμα κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του κοινού νόμου αναδεικνύεται, επίσης, σε υποθέσεις αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.

Στην απόφαση ΣτΕ 473/2017, ερμηνεύεται με αναγωγή στο Σύνταγμα η παρ. 7 του άρθρου 3 του Κώδικα Αναγκαστικών Απαλλοτριώσεων Ακινήτων, σύμφωνα με την οποία : *«Εφόσον υπόχρεος για την καταβολή αποζημίωσης είναι το Δημόσιο ή Ν.Π.Δ.Δ., απαιτείται βεβαίωση του αρμόδιου για την έκδοση της πράξης οργάνου για το μέγεθος της δαπάνης και τον τρόπο καλύψεώς της, με μνεία του αντίστοιχου φορέα του Κωδικού αριθμού εξόδου του οικείου προϋπολογισμού από την εγγεγραμμένη πίστωση των οποίων πρόκειται να καλυφθεί η εν λόγω δαπάνη..»*. Το δικαστήριο ερμηνεύοντας την προαναφερόμενη διάταξη ανάγεται στο άρθρο 17 παρ. 2 Συντ. που ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι η στέρηση της ιδιοκτησίας επιτρέπεται μόνο για δημόσια ωφέλεια προσηκόντως αποδεδειγμένη και μετά από καταβολή πλήρους αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες, καθώς επίσης και ότι στην απόφαση της απαλλοτρίωσης πρέπει να δικαιολογείται ειδικά η δυνατότητα κάλυψης της δαπάνης αποζημίωσης. Ερμηνεύοντας το δικαστήριο τη διάταξη του νόμου

υπό το πρίσμα του Συντάγματος, διαμορφώνει τον κανόνα ότι με την βεβαίωση του ύψους και του τρόπου κάλυψης της δαπάνης επιδιώκεται «η εκ των προτέρων εξασφάλιση των πιστώσεων εκείνων που, κατά την εκτίμηση της Διοικήσεως, απαιτούνται για τη συντέλεση της κηρυχθείσης αναγκαστικής απαλλοτριώσεως, δηλαδή για την αποζημίωση των ιδιωτών, των οποίων τα ακίνητα κηρύσσονται απαλλοτριωτέα.». Η μη αναγραφή, ωστόσο, των ανωτέρω στοιχείων για τη δαπάνη στο ίδιο το σώμα της απαλλοτρίωσης δεν καθιστά, σύμφωνα με το δικαστήριο, ακυρωτέα την απαλλοτρίωση, εάν αυτά προκύπτουν κατά τρόπο αναμφίβολο από τα στοιχεία του φακέλου. Και αυτό γιατί «πληρούται... ο κατά τα ανωτέρω συνταγματικός όρος περί ειδικής δικαιολογήσεως της δυνατότητας καλύψεως της δαπάνης αποζημιώσεως, εξυπηρετείται δε, αντιστοίχως, και ο επιδιωκόμενος με το ως άνω άρθρο 3 παρ. 7 του Κ.Α.Α.Α., σκοπός της συντέλεσης της απαλλοτριώσεως.».

6.2.3 Οριοθέτηση πεδίου εφαρμογής του άρθρου 1003 ΑΚ

Στην ανωτέρω λειτουργία των συνταγματικών διατάξεων, θα μπορούσε να προστεθεί και η περίπτωση του προσδιορισμού του πεδίου εφαρμογής μιας διάταξης μέσω της αναγωγής στο Σύνταγμα. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί εδώ η ερμηνευτική οριοθέτηση του άρθρου 1003 ΑΚ⁵⁹. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό : «Ο κύριος ακινήτου έχει την υποχρέωση να ανέχεται την εκπομπή καπνού, αιθάλης, αναθυμιάσεων, θερμότητας, θορύβου, δονήσεων ή άλλες παρόμοιες επενέργειες που προέρχονται από άλλο ακίνητο, εφόσον αυτές δεν παραβιάζουν σημαντικά τη χρήση του ακινήτου του ή προέρχονται από χρήση συνήθη για ακίνητα της περιοχής του κτήματος από το οποίο προκαλείται η βλάβη». Η ίδια η διάταξη θέτει, διαζευκτικά, δύο προϋποθέσεις για την υποχρέωση ανοχής των εκπομπών από το γειτονικό ακίνητο : τη μη σημαντική βλάβη ή τη συνήθη χρήση. Το ζήτημα, ωστόσο, που ανακύπτει είναι μέχρι ποιο σημείο ο κύριος του ακινήτου οφείλει να ανέχεται τις εκπομπές από το γειτονικό ακίνητο, έστω κι αν αυτές είναι συνήθεις για την

---

59 Η περίπτωση αυτή αναφέρεται ως παράδειγμα ερμηνευτικής αναγωγής στο Σύνταγμα από τον Κ. Σταμάτη, ό.π., σ.268-270 και τον Φ. Δωρή, «Ερμηνεία των νόμων...», ό.π., σ.1189-90.

περιοχή. Αν δηλαδή οφείλει να ανέχεται εκπομπές που μπορεί να θεωρούνται συνήθεις για τα ακίνητα της περιοχής, πλην όμως είναι ουσιώδεις και σοβαρές. Για την επίλυση του ζητήματος αυτού μπορεί να επιχειρηθεί η ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 1003 υπό το πρίσμα των διατάξεων 17 παρ. 1 και 24 του Συντάγματος. Το πρώτο άρθρο κατοχυρώνει το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και θέτει ως περιορισμό στην άσκησή του το «γενικό συμφέρον». Ο περιορισμός αυτός ανάγεται ιδίως στη σχετικοποίηση της αποκλειστικής χρήσης ή της απόλυτης κάρπωσης της ιδιοκτησίας και στην πράξη αποσκοπεί συνήθως στην προστασία του φυσικού ή ανθρωπογενούς περιβάλλοντος⁶⁰. Στο άρθρο 24 καθιερώνεται η προστασία του περιβάλλοντος, ως υποχρέωση του κράτους και δικαίωμα του καθενός, και ο αποτελεσματικός χωροταξικός σχεδιασμός των πόλεων. Υπό το φως των διατάξεων αυτών, η υποχρέωση ανοχής, κατά το άρθρο 1003 ΑΚ, πρέπει να περιοριστεί σε εκείνες μόνο τις συνήθεις βλαπτικές εκπομπές οι οποίες δεν είναι δυνατόν να αποτραπούν ή να περιοριστούν με τη λήψη κατάλληλων μέτρων προστασίας. Ο εγγενής περιορισμός του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και το περιεχόμενο του δικαιώματος στο περιβάλλον βοηθούν εδώ στον προσδιορισμό του νοήματος της νομικής έννοιας «χρήση συνήθη για τα ακίνητα της περιοχής» και οδηγούν σε συσταλτική ερμηνεία του πεδίου εφαρμογής του άρθρου 1003 ΑΚ, λόγω της ανάγκης για αντιστοιχία μεταξύ της υποχρέωσης για ανοχή βλαπτικών εκπομπών προς την υποχρέωση πρόνοιας για την αποφυγή ή των περιορισμό τέτοιων εκπομπών⁶¹. Το άρθρο 1003 ΑΚ πρέπει να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα των επιταγών για προάσπιση του «γενικού συμφέροντος» και για προστασία του φυσικού, πολιτιστικού και οικιστικού περιβάλλοντος. Για να θεωρηθεί βέβαια μια τέτοια ερμηνεία «προσανατολισμένη» προς το Σύνταγμα, σε αντιδιαστολή προς τη «σύμφωνη», θα πρέπει να συμφωνήσουμε ότι πάντως δεν εγείρεται ζήτημα αντισυνταγματικότητας μιας ερμηνευτικής εκδοχής του άρθρου 1003 ΑΚ. Διότι

---

60 Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σ.363-366.

61 Έτσι, Κ. Σταμάτης, ό.π., σ.269, ο οποίος, βέβαια, αναφέρει πως αν ο κύριος του βλάπτοντος ακινήτου δικαιούταν να προκαλεί σοβαρές βλαπτικές επενέργειες ακόμη κι αν αυτές ήταν συνήθεις για τα ακίνητα της περιοχής, η συμπεριφορά του αυτή θα «προσέκρουε στο συνταγματικά επιβαλλόμενο όριο από την κοινωνική δέσμευση της ιδιοκτησίας πάνω στο βλάπτον ακίνητο». Μια τέτοια ερμηνευτική εκδοχή λοιπόν θα ήταν αντίθετη προς το άρθρο 17 παρ. 1 Συντ. Έτσι, όμως οδηγούμαστε σαφώς σε μια «σύμφωνη» (και όχι προσανατολισμένη) προς το Σύνταγμα ερμηνεία του άρθρου 1003 ΑΚ.

αν θεωρήσουμε ότι η υποχρέωση ανοχής συνηθισμένων βλαπτικών εκπομπών, στην περίπτωση που αυτές είναι σοβαρές, έρχεται ενδεχομένως σε αντίθεση με τις συνταγματικές διατάξεις των άρθρων 17 παρ. 1 και 24 Συντ., τότε πρέπει να ακολουθήσουμε τη σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία, προκειμένου να περισώσουμε το άρθρο 1003 ΑΚ (αποκλείοντας την συγκεκριμένη ερμηνευτική λύση) από ενδεχόμενη αντίθεσή του προς τις προαναφερθείσες διατάξεις του Συντάγματος. Όπως διαφαίνεται, η γραμμή που χαράσσει το όριο μεταξύ της μιας ή της άλλης ερμηνείας είναι ιδιαίτερα λεπτή.

Ο Φ. Δωρής αναφέρει ως παράδειγμα οριοθέτησης του πεδίου εφαρμογής του άρθρου 1003 ΑΚ την απόφαση ΠρΛεβαδειάς 138/1979⁶². Στην απόφαση αυτή το δικαστήριο εκφράζει την άποψη ότι ο κύριος του βλάπτοντος ακινήτου επιβαρύνεται *«δια της υποχρέωσης λήψεως των δυνατών αναγκαίων προς αποτροπήν ή περιστολήν των ενοχλήσεων μέτρων, καθ' όσον μέχρι του σημείου τούτου εξικνείται η υποχρέωσης του γείτονος προς ανοχήν των συνήθων εκπομπών, βάσει των υπό του άρθρου 281 ΑΚ διαγραφομένων αντικειμενικών κριτηρίων και των εις την κοινωνικήν δέσμευσιν της ιδιοκτησίας αναγομένων κανόνων.»* Αναφέρεται, λοιπόν, αφενός στα όρια που θέτει το άρθρο 281 ΑΚ για την απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος και αφετέρου στο περιορισμό του «γενικού συμφέροντος» που θέτει ο νομοθέτης στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 17 παρ. 1 Συντ. Η αναγωγή στις ανωτέρω διατάξεις προσδιορίζει το εύρος της υποχρέωσης ανοχής του κυρίου του βλαπτόμενου ακινήτου, περιορίζοντάς την στις περιπτώσεις όπου οι συνήθεις βλαπτικές επενέργειες δεν είναι δυνατόν να αποτραπούν ή να περιοριστούν με τη λήψη κατάλληλων μέτρων.

---

62 Φ. Δωρής, «Ερμηνεία των νόμων...», *ό.π.*, σ.1190.

7. Προσανατολισμένη στο Σύνταγμα ερμηνεία και «διάπλαση δικαίου»

7.1 Κενά δικαίου και αναγωγή στο Σύνταγμα

Σε προηγούμενο κεφάλαιο της μελέτης μας, αναφερθήκαμε στην παραδοσιακή διάκριση που επιχειρείται στη μεθοδολογία του δικαίου μεταξύ ερμηνείας και περαιτέρω διάπλασης του δικαίου (*επίπεδα εύρεσης του δικαίου*). Επισημάνθηκε, επίσης, ότι εγγενές όριο της ερμηνείας είναι το γλωσσικά (ή γραμματικά) δυνατό νόημα της υπό κρίση διάταξης, η αναζήτηση του οποίου επιχειρείται με την συνεπικουρία και των λοιπών κλασικών κριτηρίων (ιστορικό, λογικό, συστηματικό, τελολογικό)⁶³. Στην περίπτωση, ωστόσο, που ο ερμηνευτής του δικαίου δεν κατορθώσει, με βάση την νοητική αυτή διεργασία, να αποκαλύψει το νόημα της διάταξης, έχει εξαντλήσει, κατά την κρατούσα άποψη, τα περιθώρια της ερμηνείας, οπότε πλέον περνά στο δεύτερο επίπεδο «εύρεσης» του δικαίου, δηλαδή στην «συμπληρωτική» περαιτέρω διάπλαση του δικαίου (*praeter legem* ή δικαστική δικαιοπλασία). Η «συμπληρωτική» διάπλαση του δικαίου δεν είναι μια «ριζικά διαφορετική νοητική διαδικασία» αλλά συνέχεια της ερμηνείας που έχει προηγηθεί, ακολουθεί δε τους δικούς της μεθοδολογικούς κανόνες. Προϋπόθεση για την περαιτέρω αυτή διάπλαση του δικαίου φαίνεται, κατά την κρατούσα άποψη, να είναι η ύπαρξη κενού στο δίκαιο⁶⁴. Ως κενό ορίζεται η απουσία ορισμένης ρύθμισης, που κρίνεται απαραίτητη από τη σκοπιά του σχεδιασμού του ίδιου του νόμου και για την οποία θα αναμενόταν κάποια διευθέτηση. Πρόκειται για ένα χάσμα στο δίκαιο, η κάλυψη του οποίου δικαιολογεί την παρέμβαση του ερμηνευτή με τη μορφή όχι πια της ερμηνείας αλλά της διάπλασης του δικαίου. Τα κενά διακρίνονται, συνήθως, σε εκούσια και ακούσια, αρχικά και επιγενόμενα, εμφανή και συγκαλυμμένα⁶⁵. Σε περίπτωση διαπίστωσης ενός κενού στο δίκαιο, το κύριο εργαλείο πλήρωσης για τον ερμηνευτή αποτελεί η

---

63 Βλ. ιδίως Π. Παπανικολάου, ό.π., σ.230 επ., «*Η εν στενή εννοία ερμηνεία του δικαίου βρίσκει, όπως επανειλημμένα έχει μέχρι τώρα λεχθεί, τα όριά της στο γραμματικά δυνατό νόημα του ερμηνευόμενου κανόνα δικαίου.*»

64 Στο ίδιο, σ.230-231.

65 Για την έννοια των κενών στο δίκαιο βλ. μεταξύ άλλων Κ. Σταμάτη, ό.π., σ.286-307, Π. Παπανικολάου, «Μεθοδολογία...», ό.π., σ.232 επ.

αναλογική μέθοδος, η οποία στηρίζεται στην επίκληση και εφαρμογή μιας διάταξης που ρυθμίζει μια περίπτωση όμοια με την υπό κρίση αρρυθμιστη περίπτωση. Με άλλα λόγια, η μη ρυθμιζόμενη περίπτωση εμφανίζει ομοιότητα με μια νομικά διευθετημένη, οπότε δικαιολογείται και η επέκταση του πεδίου εφαρμογής της δεύτερης στην πρώτη. Απαραίτητη, βέβαια, προϋπόθεση είναι να πρόκειται για *αξιολογικά ουσιωδώς όμοιες περιπτώσεις*, περιπτώσεις δηλαδή που εμφανίζουν νομικά κρίσιμες και ενδιαφέρουσες ομοιότητες. Νομιμοποιητικός λόγος της αναλογικής μεθόδου είναι η απαίτηση για ίση μεταχείριση ουσιωδώς όμοιων περιπτώσεων, με βάση τη γενική αρχή της ισότητας.

Η παραπάνω λειτουργία περιγράφει την διαδικασία πλήρωσης των λεγόμενων «εμφανών» κενών. Αντίθετα, ενδέχεται μια κατηγορία σχέσεων να καταλαμβάνεται από ορισμένη ρύθμιση, δυνάμει του γλωσσικού δυνατού νοήματος, παρόλο που η ρύθμιση αυτή, σύμφωνα με το σκοπό της, θα έπρεπε να αποκλείει από το πεδίο εφαρμογής της την εν λόγω κατηγορία σχέσεων. Στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για «συγκαλυμμένο» ή «αφανές» κενό, το οποίο συνίσταται στην έλλειψη ενός περιορισμού (εξαιρέσης) στο πεδίο εφαρμογής μιας διάταξης, ενώ η μέθοδος πλήρωσής του είναι η λεγόμενη «τελολογική συστολή». Δικαιολογητικός λόγος της μεθόδου περιορισμού του πεδίου εφαρμογής της διάταξης είναι εδώ η ανάγκη για διαφορετική αντιμετώπιση των ουσιωδώς ανόμοιων περιπτώσεων, ενώ ο σκοπός που επιβάλλει τη διαφοροποίηση μιας κατηγορίας σχέσεων, σε σχέση με τις υπόλοιπες που καταλαμβάνονται από τη διάταξη, μπορεί να αναζητηθεί είτε στη *ratio legis της ίδιας της διάταξης*, είτε σε κάποια άλλη διάταξη που εκφράζει μια *υπέρτερη αξιολόγηση*, είτε στη *φύση του πράγματος*, ή τέλος σε κάποια *γενική αρχή*⁶⁶. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, όπου τον περιορισμό στο πεδίο εφαρμογής της διάταξης επιβάλλει μια γενική αρχή της έννομης τάξης, θα μπορούσε ίσως ο ερμηνευτής να προσανατολιστεί και στις αρχές που απορρέουν από το ίδιο το Σύνταγμα. Επισημάνθηκε ήδη ότι πολλές από τις αρχές του δικαίου βρίσκονται αποτυπωμένες σε διατάξεις της κοινής νομοθεσίας (κυρίως στις γενικές ρήτρες του ΑΚ) και του Συντάγματος ή απορρέουν, ως κοινή *ratio legis*, από αυτές. Βέβαια, το «συγκαλυμμένο» κενό

---

66 Έτσι, Π. Παπανικολάου, ό.π., σ.258-266.

ανακύπτει, ως επί το πλείστον, λόγω αντίθεσης της κρινόμενης διάταξης προς κάποια άλλη ανώτερης τυπικής ισχύος (δηλαδή κυρίως συνταγματική). Σε αυτήν όμως την περίπτωση, η ενδεχόμενη αντίθεση θα αρθεί μέσω μιας σύμφωνης προς το Σύνταγμα (συσταλτικής) ερμηνείας, προκειμένου να διασωθεί η διάταξη από τον κίνδυνο κήρυξης της ως αντισυνταγματικής. Επομένως, δεν φαίνεται να υπάρχει έδαφος για μια προσανατολισμένη προς το Σύνταγμα ερμηνεία, με το περιεχόμενο που της αποδώσαμε στην παρούσα μελέτη. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση που μια κατηγορία σχέσεων θα πρέπει να εξαιρεθεί από το πεδίο εφαρμογής μιας διάταξης (από το οποίο με βάση το «γράμμα του νόμου» καταλαμβάνεται) διότι κάτι τέτοιο υπαγορεύεται από τον σκοπό μιας άλλης, που εκφράζει υπέρτερη αξιολόγηση, όπως για παράδειγμα μια διάταξη του Συντάγματος. Ο περιορισμός του πεδίου εφαρμογής θα λάβει χώρα και εδώ με ερμηνεία σύμφωνη προς το Σύνταγμα, ώστε τελικά να αποφευχθεί και το ενδεχόμενο της αντισυνταγματικότητας.

Συγκαλυμμένο κενό, εξάλλου, θα μπορούσε να υπάρξει και στην αντίθετη περίπτωση, όπου η υπό κρίση διάταξη δεν καταλαμβάνει μια κατηγορία σχέσεων στο ρυθμιστικό της πεδίο, ενώ θα έπρεπε. Ο δικαιολογητικός λόγος και σε αυτήν την περίπτωση είναι ο ίδιος: η μερική αντίθεση της ρύθμισης προς κάποια γενική αρχή ή κάποια διάταξη του Συντάγματος. Η λύση στο πρόβλημα που ανακύπτει δίνεται πλέον μέσω μιας διασταλτικής ερμηνείας σύμφωνης προς το Σύνταγμα⁶⁷. Ο Ι. Καράκωστας, με αφορμή την ολοένα και αυξανόμενη τάση για «διείσδυση» των συνταγματικών (και των κοινοτικών) διατάξεων και στο πεδίο του δικαίου προστασίας του καταναλωτή, διατυπώνει τη θέση ότι είναι δυνατόν να διαγνωσθούν και να πληρωθούν ενδεχόμενα κενά του νόμου περί προστασίας του καταναλωτή με αναγωγή στα άρθρα 2 παρ. 1, 5 παρ. 1, 21 παρ. 1 και 21 παρ. 3 Συντ⁶⁸. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο δικαστής μπορεί να προβεί σε πλήρωση του

---

67 Βλ. Κ. Σταμάτη, ό.π., σ.304-307, όπου διατυπώνονται και επιφυλάξεις ως προς την ίδια την έννοια του «συγκαλυμμένου» κενού, Π. Σούρλα, ό.π. σ.885-899, για την άποψη ότι η διάκριση ερμηνείας και διάπλασης και ο λόγος περί κενών του δικαίου στερούνται μεθοδολογικής σημασίας. Τα κενά, κατά τον συγγραφέα, παύουν να υπάρχουν «*με την εκφορά τής ορθά θεμελιωμένης δικαστικής κρίσης...*»

68 Ι. Καράκωστας, «Γενικοί όροι συναλλαγών..», ό.π., όπου, μεταξύ άλλων, υποστηρίζεται ότι είναι αναγκαία «*η αναγωγή σε υπερνομοθετικές και διαχρονικές αρχές και εγγυήσεις που κείνται πέραν και πάνω από ευκαιριακές συγκυρίες και αποτελούν έκφραση του φυσικού δικαίου στο πλαίσιο της συνταγματικής και κοινοτικής έννομης τάξης*» καθώς και ότι οι αρχές αυτές (που απορρέουν από τις συνταγματικές και κοινοτικές διατάξεις) αποτελούν «*διαχρονικά κριτήρια ελέγχου*» και «*κριτήρια ερμηνευτικά*»

(συνταγματικά μη ανεκτού) κενού του νόμου με την επέκταση ρύθμισης, κατά τρόπο ώστε να πραγματοποιθούν οι θεμελιώδεις αξίες που εκφράζονται με τα ανωτέρω άρθρα του Συντάγματος. Πρόκειται στην περίπτωση αυτή για μια διασταλτική ερμηνεία σύμφωνη με το Σύνταγμα.

7.2 Διάπλαση δικαίου επί τη βάσει αρχών του Συντάγματος

Στο τρίτο επίπεδο εύρεσης του δικαίου βρίσκεται, όπως αδρομερώς αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η *υπερβατική (extra legem) περαιτέρω διάπλαση του δικαίου*. Στη βαθμίδα αυτή ο ερμηνευτής του δικαίου προβαίνει στη «δημιουργία νέων ουσιαστικά νομικών μορφωμάτων, δυνάμει της επίκλησης κάποιας ήδη θετικοποιημένης εν μέρει δικαιοηθικής αρχής»⁶⁹. Εδώ πλέον αδυνατεί να προσφέρει λύση το γλωσσικά δυνατό νόημα καθώς και η ratio legis των διατάξεων. Η εμφάνιση νέων νομικών μορφωμάτων, όπως για παράδειγμα νέων σύγχρονων μορφών συμβάσεων που δεν ρυθμίζονται στο δίκαιο και ούτε παρουσιάζουν βασικές ομοιότητες με τις ρυθμιζόμενες συμβάσεις, απαιτεί την επίκληση επιχειρημάτων για την αποτελεσματική διευθέτησή τους. Οι σύγχρονες εξελίξεις καθιστούν αναγκαία την ενσωμάτωση και διευθέτηση των νέων μορφωμάτων, ενώ συγχρόνως παραμένει η απαίτηση για διατήρηση της εσωτερικής αλληλουχίας και συνοχής των διατάξεων και αρχών του συστήματος όπως και για αποφυγή αντινομιών και αντιφάσεων. Οι ατέλειες που ενδέχεται να προκύψουν σε αυτήν την περίπτωση θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν από τον ερμηνευτή επί τη βάσει κάποιας αρχής της έννομης τάξης. Επομένως, η αναγωγή στις αρχές που απορρέουν από τις διατάξεις του Συντάγματος φαίνεται να αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτό το στάδιο, οπότε αναδεικνύεται και πάλι η λειτουργία της προσανατολισμένης στο Σύνταγμα ερμηνείας του δικαίου, ως προσανατολισμένη στο Σύνταγμα «διάπλαση» πλέον του δικαίου, αν ακολουθήσουμε τη σχετική διάκριση που υιοθετεί η κρατούσα διδασκαλία με βάση όσα προαναφέρθηκαν.

Στο ιδιωτικό δίκαιο, η εισαγωγή νέων στοιχείων στην έννομη τάξη θα μπορούσε, βέβαια, να αντιμετωπιστεί μέσα από τις γενικές ρήτρες. Όπως, όμως, φάνηκε και ανωτέρω, οι γενικές ρήτρες συγκεκριμενοποιούνται συχνά υπό το πρίσμα του Συντάγματος, το οποίο συμπυκνώνει τις θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές αρχές που διατρέχουν ολόκληρη την έννομη τάξη και οι διατάξεις του ακτινοβολούν σε όλους τους επιμέρους κλάδους του δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου. Άλλωστε, ακόμη κι αν θεωρήσουμε ότι ο πυρήνας του

---

69 Έτσι, Π. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία...*, ό.π., σ.126 και 267-298.

περιεχόμενου των γενικών ρητρών έχει υποστεί μεγάλη επεξεργασία από τη θεωρία και τη νομολογία, θα ήταν και πάλι δυνατή η αναγωγή στις συνταγματικές διατάξεις με σκοπό πλέον τη μεταφορά αρχών του Συντάγματος στο ιδιωτικό δίκαιο μέσω των γενικών ρητρών και τη δημιουργία, βάσει αυτών, εντελώς νέων κανόνων για τη διευθέτηση των νέων μορφωμάτων. Στην τελευταία αυτή περίπτωση όμως διευρύνεται περαιτέρω το ήδη ευρύ πλαίσιο των γενικών ρητρών.

Τέλος, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και η δυνατότητα για απευθείας επίκληση των αρχών του Συντάγματος χωρίς τη μεσολάβηση των γενικών ρητρών⁷⁰ ή ακόμη και αρχών που δεν βρίσκονται αποτυπωμένες στο Σύνταγμα ή σε άλλα νομοθετήματα. Είδαμε ότι σύμφωνα με την κρατούσα διδασκαλία, οι αρχές του δικαίου συνιστούν εργαλεία στο πλαίσιο της τελολογικής ερμηνείας, με στόχο την ανεύρεση της *ratio legis* της κρινόμενης διάταξης. Τα επιχειρήματα αρχών του δικαίου αποτελούν έτσι αντικειμενικά κριτήρια προσδιορισμού του νοήματος των διατάξεων από κοινού με άλλα βοηθήματα, λειτουργώντας κατά αυτόν τον τρόπο επικουρικά αλλά και κατά περίπτωση. Η κρατούσα διδασκαλία προσανατολίζεται, βέβαια, σε ρητά νομοθετημένες αρχές, προκειμένου να περιοριστεί κατά το δυνατό ο κίνδυνος να παρεισφρήσουν υποκειμενικές κρίσεις του ερμηνευτή. Ωστόσο, όπως ήδη ελέχθη, οι αρχές του δικαίου έχουν γενικό, καθολικό χαρακτήρα, διατρέχουν ολόκληρη την έννομη τάξη και αποτελούν απαραίτητο εργαλείο σε κάθε ερμηνεία. Ταυτόχρονα, συνιστούν απαραίτητη πυξίδα προσανατολισμού για τον ερμηνευτή του δικαίου, καθώς συμπυκνώνουν την ίδια την έννοια του δικαίου. Είναι αδύνατη η ερμηνευτική προσέγγιση μιας διάταξης ή μιας ρύθμισης, χωρίς την ύπαρξη μιας συνολικής εικόνας για την έννομη τάξη, την οποία εξασφαλίζουν δίχως αμφιβολία οι αρχές του δικαίου. Η «προκατανόηση»⁷¹ ή «προαντίληψη» του ερμηνευτή, δεν είναι αποτέλεσμα αποκλειστικά των εμπειριών, της πείρας και των πεπιοθήσεων του, αλλά και της γενικής εικόνας που έχει για την έννομη τάξη και η οποία σχηματίζεται βάσει των αρχών του δικαίου. Επιτελούν, έτσι, πέραν από την ερμηνευτική, και μια δικαιολογητική λειτουργία, καθώς συμβάλλουν στην κατανόηση των

---

70 Βλ. για το ζήτημα αυτό και Ελ. Βόγκλη, ό.π., σ.763-4.

71 Για το ρόλο της «προκατανόησης» στην ερμηνευτική διαδικασία βλ. μεταξύ άλλων Π. Παπανικολάου, *Μεθοδολογία...*, ό.π., σ.55-60.

λόγων που οδηγούν σε κάθε ρύθμιση, επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο μια ολιστική προσέγγιση των ερμηνευτέων διατάξεων. Διευκολύνουν, σε τελική ανάλυση, το έργο της ερμηνευτή⁷².

---

⁷² Για τη σημασία των αρχών του δικαίου στην ερμηνεία βλ. ιδίως Π. Σούρλα, ό.π., σ.327-383, 693-730.

8. Αρχή αναλογικότητας και αστικό δίκαιο

8.1 Εισαγωγικά

Η αρχή της αναλογικότητας καθιερώθηκε ρητώς στο άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' του Συντάγματος με την αναθεώρηση του 2001. Ωστόσο, και πριν από τη γραπτή αποτύπωσή της θεωρία και νομολογία είχαν ήδη αναγνωρίσει την αρχή αυτή. Η αρχή της αναλογικότητας λειτουργεί ως περιορισμός των περιορισμών των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, οι οποίοι προκύπτουν από παρεμβάσεις του κράτους, αλλά και ως εργαλείο του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, μέσω της *in concreto* στάθμισης αγαθών. Αποδέκτες της αρχής αυτής είναι τόσο οι τρεις κρατικές λειτουργίες (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) όσο και οι ιδιώτες. Τα τρία στάδια ελέγχου στο πλαίσιο της αναλογικότητας είναι: η προσφορότητα ή καταλληλότητα, η αναγκαιότητα και η *stricto sensu* αναλογικότητα. Κατά την εξέταση ορισμένου μέτρου (για παράδειγμα ενός περιορισμού συγκεκριμένου δικαιώματος), ελέγχεται αρχικά αν αυτό είναι κατάλληλο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Πρόκειται για το πρώτο και πιο ήπιο στάδιο ελέγχου, αφού η επιλογή απρόσφορων και ακατάλληλων μέτρων εμφανίζεται σπάνια στην πράξη. Ακολουθεί ο έλεγχος της αναγκαιότητας του μέτρου, δηλαδή η εξέταση πιθανής ύπαρξης άλλων ηπιότερων, αλλά εξίσου αποτελεσματικών, λύσεων για την επίτευξη του σκοπού. Στο τρίτο στάδιο, της *stricto sensu* αναλογικότητας, πραγματοποιείται μια στάθμιση κόστους-οφέλους, δηλαδή μια αποτίμηση του περιορισμού που επιβάλλεται με το συγκεκριμένο μέτρο σε σχέση με τον σκοπό που επιδιώκεται. Γίνεται δεκτό ότι η αρχή της αναλογικότητας διαπνέει ολόκληρη την έννομη τάξη ενώ η αξία της αναγνωρίζεται και από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και αποτυπώνεται σε διάφορες αποφάσεις του.

8.2 Η σχέση της αρχής της αναλογικότητας με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα

Το ζήτημα που τίθεται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης είναι κατά πόσο η επίκληση της αρχής της αναλογικότητας, όπως αυτή μετά την αναθεώρηση του 2001 καθιερώνεται ρητά στο εδ. δ' της παρ. 1 του άρθρου 25 Συντ., προς επίρρωση των θέσεων που υποστηρίζονται κατά την ερμηνεία διατάξεων του ΑΚ, είναι χρήσιμη ή και απαραίτητη. Για παράδειγμα, το άρθρο 371 ΑΚ προβλέπει ότι αν ο προσδιορισμός της παροχής ανατέθηκε σε έναν από τους συμβαλλομένους ή σε τρίτον, σε περίπτωση αμφιβολίας θεωρείται ότι ο προσδιορισμός πρέπει να γίνει με *δίκαιη κρίση*. Προκειμένου ο εφαρμοστής του δικαίου να αποσαφηνίσει αν ο προσδιορισμός έγινε με δίκαιη κρίση είναι άραγε ανάγκη να ανατρέξει στην συνταγματική αρχή της αναλογικότητας; Χρειάζεται δηλαδή να διέλθει από τα τρία στάδια της αρχής αυτής (έλεγχος καταλληλότητας, αναγκαιότητας, *stricto sensu* αναλογικότητας) για να μπορέσει να τεκμηριώσει την απόφασή του; Το ίδιο θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αναφορικά με όλες εκείνες τις διατάξεις του ΑΚ όπου δίνεται στον δικαστή η αρμοδιότητα από τον νόμο να προβαίνει σε τέτοιου είδους αξιολογήσεις, όπως για παράδειγμα στα άρθρα 388, 409, 707, κατά τον προσδιορισμό του *μέτρου που αρμόζει*, ή στα άρθρα 225, 286, 387, 674, 675, 918, κατά τον προσδιορισμό της *εύλογης αποζημίωσης*, ή τέλος στα άρθρα 1390, 1442, 1493, 1504 του οικογενειακού δικαίου. Η αρχή της αναλογικότητας αντανακλά αναμφίβολα μια θέση που φαίνεται να διαπνέει ολόκληρη την έννομη τάξη, ακόμη και πριν από τη ρητή κατοχύρωσή της στο άρθρο 25 Συντ. Οι ανωτέρω διατάξεις του ΑΚ μπορούμε να πούμε ότι εμπεριέχουν ήδη την έννοια της *αναλογικότητας*, όταν κάνουν λόγο για *δίκαιη κρίση*, *μέτρο που αρμόζει*, *εύλογη κρίση*, *ανάλογη διατροφή* κλπ. Οι φράσεις που χρησιμοποιήθηκαν από τον νομοθέτη δηλώνουν καθαυτές κάτι το ανάλογο, το μέσο, μια κατά το δυνατόν ισορροπία και στάθμιση των εκατέρωθεν συμφερόντων των μερών. Έχει λάβει δηλαδή υπόψη του ο νομοθέτης την αρχή της αναλογικότητας και η χωριστή επίκλησή της μοιάζει να είναι περιττή. Η υποχρέωση για αντιστοιχία μέτρου προς σκοπό προκύπτει

ήδη από το υποσύστημα του ΑΚ, γεγονός που αποδεικνύει τον διάχυτο χαρακτήρα της ιδέας της αναλογικότητας στην έννομη τάξη⁷³.

Πως προσδιορίζεται, άραγε, στο πλαίσιο του δικαιοπρακτικού θεμελίου (388 ΑΚ), αν η παροχή του οφειλέτη, ενόψει και της αντιπαροχής, έγινε *υπέρμετρα επαχθής*; και με τι κριτήριο το δικαστήριο κατά την κρίση του μπορεί να την αναγάγει στο *μέτρο που αρμόζει*; Η επίκληση της αρχής της αναλογικότητας στην περίπτωση αυτή κάθε άλλο παρά πρόσφορη μπορεί να είναι. Τα κριτήρια θα αναζητηθούν στις ίδιες τις διατάξεις του ΑΚ, οι οποίες με ορθή ερμηνεία και εφαρμογή θα δώσουν την κατάλληλη απάντηση. Ο νομοθέτης του ΑΚ έχει ήδη δώσει τη δυνατότητα στον δικαστή, μέσα από πλήθος διατάξεων με γενικές ρήτρες και αόριστες έννοιες, να αξιολογεί και να προβαίνει σε σταθμίσεις με σκοπό την αναζήτηση της *προσήκουσας* λύσης, της λύσης δηλαδή που θα είναι η πλέον πρόσφορη, κατάλληλη και αναγκαία. Εμπεριέχεται, άλλωστε, η έννοια της αναλογικότητας ως κοινό στοιχείο της *ratio legis* σε διάφορες διατάξεις του ΑΚ.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το άρθρο 932 ΑΚ, όπου ορίζεται ότι σε περίπτωση αδικοπραξίας, ανεξάρτητα από την αποζημίωση για την περιουσιακή ζημία, το δικαστήριο μπορεί να επιδικάσει *εύλογη κατά την κρίση του* χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης. Και στην περίπτωση αυτή, η *εύλογη κρίση* του δικαστηρίου θα σχηματιστεί με συνεκτίμηση διάφορων παραμέτρων, ώστε η επιδικαζόμενη χρηματική ικανοποίηση να είναι ανάλογη προς αυτές. Η διαμόρφωση της άποψης του δικαστή, δεν θα στηριχθεί βέβαια στο προσωπικό του περί δικαίου αίσθημα ή στις πεποιθήσεις του. Αντίθετα, ο σχηματισμός της *εύλογης κρίσης* πρέπει να γίνεται στη βάση αντικειμενικών κριτηρίων. Η νομολογία έχει διαμορφώσει τέτοια κριτήρια προσδιορισμού του ποσού της χρηματικής ικανοποίησης, όπως το είδος και η βαρύτητα της προσβολής, ο βαθμός υπαιτιότητας, οι περιστάσεις του αδικήματος, η προσωπική και περιουσιακή κατάσταση των μερών. Το *εύλογο* της κρίσης του

---

73 Έτσι και ο Φ. Δωρής, «Η αρχή της αναλογικότητας..», *ό.π.*, σ.232 επ., όπου βέβαια υποστηρίζει ότι, παρά τη διαπίστωση αυτή, η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της αναλογικότητας έχει πάντως αξία, καθώς «*αφενός μεν εμπλουτίζει την ιδέα αυτή με περιεχόμενο, συναρτώντας την με την προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, αφετέρου δε ωθεί τον δικαστή, κατά την ερμηνεία των σχετικών με το εν λόγω ζήτημα διατάξεων του κάθε υποσυστήματος, να αντανακλά το συνταγματικά κρίσιμο για την όλη έννομη τάξη περιεχόμενο της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας, η οποία δυνάμει του εδαφίου γ' του άρθρου 25 παρ. 1 Σ,..τριτενεργεί και στις ιδιωτικές σχέσεις.*».

δικαστηρίου φαίνεται να περικλείει ήδη από μόνο του τα στοιχεία της καταλληλότητας και της αναγκαιότητας, χωρίς να υπάρχει ανάγκη για οποιαδήποτε περαιτέρω αναφορά στο Σύνταγμα⁷⁴.

Στο πεδίο της χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης προκύπτουν δύο ζητήματα σε σχέση με την αρχή της αναλογικότητας. Το πρώτο -εν πολλοίς αμφιλεγόμενο- αφορά στη δυνατότητα αναιρετικού ελέγχου του προσδιορισμού της εύλογης χρηματικής ικανοποίησης, ως προς την παραβίαση της εφαρμογής της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας (25 παρ.1 εδ' δ Συντ.)⁷⁵. Το ζήτημα αυτό κείται βέβαια εκτός των ορίων της παρούσας εργασίας και για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί. Το δεύτερο ζήτημα, το οποίο και απασχολεί εδώ, αναφέρεται στη σχέση της *εύλογης χρηματικής ικανοποίησης* με την αναλογικότητα από άποψη ερμηνείας και γενικότερα μεθοδολογίας του δικαίου. Η αρχή της αναλογικότητας εμφανίζεται να λειτουργεί όχι μόνο ως εργαλείο στάθμισης της συνταγματικότητας των νόμων αλλά και ως κανόνας που διέπει και τις ιδιωτικές έννομες σχέσεις. Επέκεινα, δημιουργείται το ερώτημα κατά πόσο είναι δυνατή ή και επιβεβλημένη, για τον προσδιορισμό από τον δικαστή του *ευλόγου* της χρηματικής ικανοποίησης κατά το 932 ΑΚ, η αναγωγή στην συνταγματική αρχή της αναλογικότητας και στα επιμέρους στάδια αυτής.

Η διάταξη του άρθρου 932 ΑΚ περιέχει τις έννοιες *ηθική βλάβη* και *εύλογη χρηματική ικανοποίηση*. Πρόκειται για αόριστες νομικές έννοιες, για τις οποίες δεν μπορεί να δοθεί ένας απόλυτος ορισμός. Το περιεχόμενό τους μεταβάλλεται συνεχώς ανάλογα με τα εκάστοτε πραγματικά γεγονότα αλλά και τις κρατούσες αντιλήψεις. Είναι ταυτόχρονα έννοιες αξιολογικές που για την εξειδίκευσή τους ο δικαστής χρησιμοποιεί αξιολογικά κριτήρια.

---

74 Αντίθετα, κατά την άποψη του Μ. Σταθόπουλου, το «εύλογο» στη χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης και το «ανάλογο» είναι δύο διαφορετικές αόριστες νομικές έννοιες, με το δεύτερο να αποτελεί πρόσθετη προϋπόθεση για την επιδίκαση χρηματικής ικανοποίησης με βάση το 932 ΑΚ (NoB 2010, 833 επ.).

75 Για το ζήτημα αυτό βλ. μεταξύ άλλων Ε. Ποδημάτα, «Η αρχή της αναλογικότητας (25 παρ.1 δ Συντ.) στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου», *Νομικά Χρονικά* (Διαδίκτυο) Τεύχος 92 (2016), Γ. Βασιλακάκης, «Η αρχή της αναλογικότητας. Ο αναιρετικός έλεγχος της εφαρμογής της από τον Άρειο Πάγο επί χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης», *Νομικά Χρονικά* (Διαδίκτυο) Τεύχος 50 (2008), Β. Ρήγας, «Εύλογη χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης επί προσβολής προσωπικότητας και αναιρετικός έλεγχος της εφαρμογής της 932 ΑΚ», *Δίκη* (Διαδίκτυο) Μελέτες και παρατηρήσεις στη νομολογία, Τεύχος Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2009, Δ. Γιακουμής, «Οι αόριστες έννοιες, η διακριτική ευχέρεια του δικαστή ως αόριστη νομική έννοια, η εξειδίκευσή της και η δυνατότητα αναιρετικού ελέγχου υπό το πρίσμα της αρχής της αναλογικότητας», *Δίκη* (Διαδίκτυο) Μελέτες και παρατηρήσεις στη νομολογία, Τεύχος Ιανουάριος 2005.

8.3 Η στάση της νομολογίας

Η ερμηνευτική σύνδεση της 932 ΑΚ με το άρθρο 25 παρ.1 εδ' δ Συντ. αναδεικνύεται στα ακόλουθα νομολογιακά παραδείγματα:

Στην απόφαση ΟΛΑΠ 6/2009 το ανώτατο δικαστήριο απασχόλησε το ζήτημα της προσβολής προσωπικότητας από τηλεοπτικό δελτίο ειδήσεων και της αξίωσης χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης. Το δικαστήριο έκρινε ότι η δικαστική ευχέρεια ως προς τον προσδιορισμό της *εύλογης αποζημίωσης* δεν ελέγχεται με βάση την αρχή της αναλογικότητας, καθώς η τελευταία εμπεριέχεται στο άρθρο 932 ΑΚ⁷⁶. Ο Άρειος Πάγος στην απόφαση αυτή επισημαίνει ότι επίκληση της αρχής της αναλογικότητας στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου μπορεί να γίνει μόνο εάν ο κοινός νομοθέτης *«είτε έχει παραβιάσει την αρχή αυτή, θεσπίζοντας με νόμο υπέρμετρους περιορισμούς ατομικών δικαιωμάτων...είτε έχει παραλείψει να ασκήσει τις συνταγματικές του υποχρεώσεις, καταλείποντας κενό, οπότε η αρχή της αναλογικότητας καλείται επικουρικώς σε εφαρμογή»*. Διευκρινίζει δε ότι με τη διάταξη του άρθρου 932 ΑΚ ο νομοθέτης έλαβε υπόψη του την αρχή της αναλογικότητας και επομένως *«δεν υπάρχει έδαφος άμεσης εφαρμογής της διατάξεως του άρθρου 25 παρ. 1 εδάφιο τέταρτο του Συντάγματος, η ευθεία δε επίκλησή της κατά τον προσδιορισμό του ύψους της χρηματικής ικανοποίησης στερείται σημασίας, αφού δεν θα οδηγούσε σε διαφορετικά, σε σχέση με τον κατ' εφαρμογή του άρθρου 932 ΑΚ προσδιορισμό αυτής, αποτελέσματα»*. Επισημαίνει μάλιστα ότι η αρχή της αναλογικότητας ίσχυε ως γενική αρχή του δικαίου πριν ακόμη αποτυπωθεί ρητά στο Σύνταγμα κατά την αναθεώρησή του το 2001, καθώς και ότι απευθύνεται καταρχήν στον νομοθέτη. Διατάξεις του ΑΚ όπως αυτή, λοιπόν, εμπεριέχουν αξιολογήσεις, στις οποίες έχει προβεί ο νομοθέτης και τις οποίες πρέπει να λάβει υπόψη του και ο δικαστής. Έτσι, λόγος για ερμηνευτική αναγωγή στο Σύνταγμα με επίκληση του άρθρου 25 δεν φαίνεται να υπάρχει. Το αστικό δίκαιο έχει υποστεί επεξεργασία σε τέτοια έκταση και τέτοιο βάθος, που η ερμηνεία αυτών των διατάξεων υπό το φως του Συντάγματος δεν παρίσταται πρόσφορη.

---

76 Βλ. κριτική της απόφασης από Κ. Ρούσσο, «Το σύστημα της αδιοπρακτικής ευθύνης στο ελληνικό και στο ευρωπαϊκό δίκαιο», Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου, Τεύχος ΙΓ, 2013, σ.81 επ., όπου επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, ότι το συμπέρασμα της ολομέλειας στην απόφαση αυτή όχι μόνο είναι σωστό και προφανές, αλλά και αυτονόητο.

Η ανωτέρω απόφαση της ΟΛΑΠ επικύρωσε την απόφαση ΕφΘεσ 2/2006, στην οποία το Εφετείο είχε κάνει δεκτό ότι τα ελάχιστα όρια χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης που προβλέπονται από το νόμο ελέγχονται από τον δικαστή με βάση τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1 Συντ.) Το δικαστήριο στην ανωτέρω απόφασή του υπογραμμίζει την υποχρέωσή του *«κατά την ενάσκηση της δικαιοδοτικής του λειτουργίας, να ερευνά αν στη συγκεκριμένη περίπτωση, με την επιδίκαση του προβλεπόμενου από το νόμο ελάχιστου ορίου χρηματικής ικανοποίησης, παραβιάζεται η συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, με την έννοια της “αναλογικότητας μεταξύ του χρησιμοποιούμενου μέτρου και του επιδιωκόμενου σκοπού” και σε περίπτωση παραβίασής της... να επιδικάσει μικρότερο ποσό...»*.

Χαρακτηριστική είναι και η παλαιότερη απόφαση ΑΠ 899/2001, στην οποία το δικαστήριο φαίνεται να αποδέχεται το ρόλο της αρχής της αναλογικότητας κατά τον προσδιορισμό της χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης, σύμφωνα με τα άρθρα 59 και 932 ΑΚ. Το ζήτημα που απασχόλησε και στην περίπτωση αυτή⁷⁷ ήταν κατά πόσο ο δικαστής μπορεί, με βάση της συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, να επιδικάσει χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης μικρότερη από το κατώτατο όριο που έχει καθοριστεί από τον κοινό νομοθέτη. Αν δύναται, δηλαδή, στη βάση μιας *προσανατολισμένης προς το Σύνταγμα ερμηνείας* των διατάξεων του ΑΚ να εφαρμόσει την αρχή της αναλογικότητας και να οδηγηθεί σε αποτέλεσμα που αποκλίνει από τις ρυθμίσεις του νομοθέτη. Ο ΑΠ δέχτηκε αυτή τη δυνατότητα, υποστηρίζοντας ότι η επιδίκαση της ελάχιστης χρηματικής ικανοποίησης που προβλέπεται από το νόμο, ενδέχεται να παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας σε συγκεκριμένη περίπτωση, και άρα η προσαρμογή του ποσού της χρηματικής ικανοποίησης προς τα κάτω είναι απαραίτητη για να υπάρχει αναλογία μέσου προς σκοπό. Ο καθηγητής Π. Παπανικολάου προβάλλει δύο αντιρρήσεις ως προς τη θέση αυτή. Η πρώτη έχει να κάνει με την *in concreto* εξέταση της αναλογικότητας του ποσού που ο κοινός νομοθέτης έχει ήδη θέσει ως ελάχιστο όριο επιδίκασης χρηματικής ικανοποίησης σε σχέση με το βιοτικό περιστατικό. Ο κοινός νομοθέτης κατά τη

---

77 Βλ. για το θέμα αυτό εκτενέστερα Π. Παπανικολάου, *Σύνταγμα και Αυτοτέλεια Αστικού Δικαίου*, 2006, σ.70 επ.

θέσπιση της διάταξης έχει ήδη προβεί σε σταθμίσεις και έχει λάβει υπόψη του διάφορα κριτήρια καθορίζοντας ορισμένο ελάχιστο ποσό. Η μόνη, επομένως, δυνατότητα του δικαστή είναι ο παρεμπόμπων πια έλεγχος της συμβατότητας της διάταξης αυτής του κοινού νομοθέτη προς την αρχή της αναλογικότητας, χωρίς να απομένει περιθώριο για in concreto εξέταση της συμβατότητας του ελάχιστου ορίου που έχει θεσπίσει ο νομοθέτης με την εξεταζόμενη περίπτωση (όπως και ανωτέρω στην ΟΛΑΠ 6/2009, όπου το δικαστήριο επεσήμανε ότι επίκληση της αρχής της αναλογικότητας γίνεται σε περίπτωση που η αρχή αυτή έχει παραβιαστεί). Η δεύτερη αντίρρηση αφορά στην περιττή επίκληση των κριτηρίων της αρχής της αναλογικότητας, προκειμένου να καθοριστεί το ύψος της χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης. Τόσο στη θεωρία όσο και στη νομολογία διαπιστώνεται μεγάλη επεξεργασία των κριτηρίων προσδιορισμού της κατάλληλης χρηματικής ικανοποίησης. Και ο ΑΚ, όμως, στη διάταξη του άρθρου 281, παρέχει επαρκή κριτήρια : την καλή πίστη, τα χρηστά ήθη, τον κοινωνικό και οικονομικό σκοπό του δικαιώματος, ο πυρήνας των οποίων έχει ως ένα βαθμό προσδιοριστεί και καταστεί σαφής, από τη θεωρία και τη νομολογία. Αντίθετα, ο Φ. Δωρής επικροτεί τη θέση του ΑΠ, υποστηρίζοντας ότι ο δικαστής δεν δύναται να δεσμεύεται από τον κοινό νομοθέτη, όταν ο τελευταίος θέτει τυχόν εκποδών την εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας, αλλά, αντιθέτως, οφείλει κατά τον προσδιορισμό του ύψους της εύλογης χρηματικής ικανοποίησης να ανάγεται στη συνταγματική αυτή αρχή⁷⁸.

Προς την ίδια κατεύθυνση, της αναγωγής στην συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, κινήθηκε και η πιο πρόσφατη απόφαση ΑΠ 132/2006, στην οποία εξετάζεται ζήτημα χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης που προκλήθηκε από εξύβριση και συκοφαντική δυσφήμιση. Στην εν λόγω

---

78 Φ. Δωρής, «Η αρχή της αναλογικότητας..», ό.π., σ.245 επ. : «Ο παραπάνω συσχετισμός της επιδικαστέας κατ' ΑΚ 932 (ή κατ' ΑΚ 59) εύλογης χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης με την αρχή της αναλογικότητας, στον οποίο εύστοχα προβαίνει ο ΑΠ, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός για το δικαστή που καλείται να καθορίσει το ύψος της καταβλητέας εύλογης χρηματικής ικανοποίησης..». Υποστηρίζει μάλιστα ο Φ. Δωρής ότι για τον προσδιορισμό της χρηματικής ικανοποίησης ο δικαστής οφείλει να λάβει υπόψη του όχι μόνο τη συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, αλλά και τις «θεμελιώδεις συνταγματικές επιταγές των άρθρων 2 παρ 1, 5 παρ. 1 και 20 παρ.1 Σ». Οφείλει, με άλλα λόγια κατά τον συγγραφέα, ο δικαστής να διαμορφώσει την εύλογη κρίση και του υπό το φως των ανωτέρω διατάξεων του Συντάγματος, ώστε να καταστεί «ασφαλέστερος και ο έλεγχος της εκάστοτε σημασίας καθενός από τα κριτήρια που θεωρούνται κατά τη νομολογία κρίσιμα για την εφαρμογή των ΑΚ 58 και 932..».

απόφαση το δικαστήριο αποδέχεται ότι κατά το άρθρο 932 ΑΚ «*παρέχεται στο δικαστήριο η δυναμική ευχέρεια, ύστερα από εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών που οι διάδικοι θέτουν υπόψη του, όπως του βαθμού πταίσματος του υποχρέου, του είδους της προσβολής, της περιουσιακής και κοινωνικής κατάστασης των μερών κλπ, και με βάση τους κανόνες της κοινής πείρας και της λογικής, να επιδικάσει ή όχι χρηματική ικανοποίηση, αν κρίνει ότι επήλθε στον αδικηθέντα ηθική βλάβη ή ψυχική οδύνη, καθορίσει δε συγχρόνως και το ποσό αυτής που θεωρεί εύλογο*». Είναι σαφές ότι το δικαστήριο στο σημείο αυτό θέτει τα κριτήρια με βάση τα οποία θα εξεταστεί η ύπαρξη ηθικής βλάβης αλλά και με τα οποία θα λάβει χώρα η εξειδίκευση της εύλογης χρηματικής ικανοποίησης. Προχωρώντας όμως στο σκεπτικό του, ο ΑΠ διατυπώνει την άποψη ότι σε κάθε περίπτωση ο δικαστής θα πρέπει να λάβει υπόψη του την αντιστοιχία μεταξύ χρησιμοποιούμενων μέσων και του σκοπού που επιδιώκεται υπό το πρίσμα του «*νομικού κανόνα της 'αρχής της αναλογικότητας'*», η οποία δεσμεύει «*όλα τα κρατικά όργανα, συνεπώς και τα δικαιοδοτικά*». Κατά τον προσδιορισμό, επομένως, του ποσού της χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης, ο δικαστής οφείλει να λαμβάνει υπόψη του τη συνταγματική αρχή της αναλογικότητας και τα ειδικότερα κριτήριά της, ενώ σε περίπτωση *ακραίων εκτιμήσεων* ιδρύεται, κατά την ανωτέρω απόφαση του δικαστηρίου, αναιρετικός λόγος, που συνίσταται στην παραβίαση της υπερνομοθετικής αρχής της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ.1 εδ' δ Συντ.).

Στην πρόσφατη απόφαση ΟΛΑΠ 9/2015, η πλειοψηφία διατυπώνει την άποψη ότι η *αναγωγή* στην συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, κατά τον προσδιορισμό της *εύλογης χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης* στο πλαίσιο της 932 ΑΚ είναι αναγκαία. Παρότι αρχικά επισημαίνει ότι η συγκεκριμενοποίηση της αόριστης έννοιας του *ευλόγου* πραγματοποιείται λαμβάνοντας υπόψη στοιχεία όπως, κυρίως, το είδος και η βαρύτητα της ηθικής προσβολής, η περιουσιακή, κοινωνική και προσωπική κατάσταση των μερών, και κυρίως του παθόντος, η βαρύτητα του πταίσματος του δράστη και η βαρύτητα του τυχόν συντρέχοντος πταίσματος του θύματος, στη συνέχεια προσθέτει ότι «*Επιβάλλεται όμως, σε κάθε περίπτωση να τηρείται, κατά τον καθορισμό του επιδικαζόμενου ποσού, η αρχή της αναλογικότητας ως γενική νομική αρχή και δη αυξημένης τυπικής ισχύος [άρθρα 2 παρ. 1 και 25 του ισχύοντος Συντάγματος]... αφού το δικαστήριο επεμβαίνοντας στη διαφορά*

μεταξύ ιδιωτών πρέπει... να τηρεί μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στα αντιτιθέμενα συμφέροντα, με παράλληλη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο σημείο αυτό σημειώνεται ότι η έννοια της αναλογικότητας είναι έννοια αυστηρότερη του «ευλόγου» και συνακόλουθα το «εύλογο» εμπεριέχεται αναγκαίως στο «ανάλογο». Είναι φανερό ότι το ανώτατο δικαστήριο, αντί των ειδικών κριτηρίων –στα οποία βέβαια αρχικώς αναφέρεται και το ίδιο- ανάγεται εν τέλει στα κριτήρια της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας (άρθρο 25 Συντ.), για να υποδείξει τον τρόπο σχηματισμού της *εύλογης* κρίσης του δικαστή στο πλαίσιο της 932 ΑΚ. Η αρχή της αναλογικότητας όμως, όπως και η *κοινή πείρα*, η *κοινή περί δικαίου συνείδηση σε ορισμένο τόπο και χρόνο* και η *συνήθης πρακτική των δικαστηρίων*, αποτελούν κριτήρια που παρουσιάζουν υψηλότερο βαθμό αφαίρεσης από την αόριστη έννοια του *ευλόγου* κατά την 932 ΑΚ. Η Ε. Ποδηματά υπογραμμίζει ότι πρόκειται για στοιχεία με περιεχόμενο ασυγκρίτως περισσότερο ρευστό σε σχέση με εκείνα του άρθρου 932 ΑΚ και ότι η απευθείας αναγωγή στην συνταγματική διάταξη του άρθρ. 25 § 1 δ΄ Συντ. είναι μεθοδολογικά και δογματικά εσφαλμένη, καθώς «*υποβαθμίζει ή και υποσκελίζει πλήρως τα εξειδικευμένα τελολογικά κριτήρια, που έχουν διαμορφωθεί μέσω της μακράς νομολογιακής και θεωρητικής επεξεργασίας του άρθρ. ΑΚ 932*»⁷⁹. Κατά την άποψη του Π. Παπανικολάου, η αρχή της αναλογικότητας δεν μπορεί να αποτελέσει ένα «...*υπεραστικό αξιολογικό κριτήριο... χωρίς να μειώνεται η σημασία των διατάξεων του ΑΚ και να παραβλάπτεται έτσι η αυτοτέλεια του αστικού δικαίου, συγχρόνως δε να κλονίζεται σοβαρά και η ασφάλεια του δικαίου ως συνταγματικής, κι αυτή, τάξεως αξία.*»⁸⁰.

---

79 Βλ. Ε. Ποδηματά, «Η αρχή της αναλογικότητας (25 παρ.1 δ Συντ.) στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου», *Νομικά Χρονικά* (Διαδίκτυο) Τεύχος 92 (2016).

80 Στο ίδιο, σ.78-79.

9. Τελικές παρατηρήσεις

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε το ζήτημα της άντλησης επιχειρημάτων από το Σύνταγμα κατά την ερμηνεία του δικαίου, ιδίως δε του αστικού δικαίου. Η διερεύνηση του θέματος αυτού κατέδειξε τη σημαντική λειτουργία που επιτελούν οι συνταγματικές διατάξεις, ως εργαλεία συγκεκριμενοποίησης των γενικών ρητρών και αόριστων νομικών εννοιών, γεγονός που αναγνωρίζεται και από τη νομολογία. Οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, που πηγάζουν κατεξοχήν από τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, αποτελούν κατευθυντήριες οδηγίες για τον εφαρμοστή του δικαίου, στο πλαίσιο ιδίως της συστηματικής και τελολογικής ερμηνείας. Κάθε υποσύστημα δικαίου, έτσι και το αστικό, εντάσσεται, τουλάχιστον από συστηματική και ιεραρχική σκοπιά, στο γενικό σύστημα του Συντάγματος, που συνιστά και το ανώτερης τυπικής ισχύος κανονιστικό κείμενο της εσωτερικής έννομης τάξης. Ως εκ τούτου, κάθε είδους ερμηνεία διατάξεων, διαπνέεται, λιγότερο ή περισσότερο, από τις βασικές αξιολογήσεις που πηγάζουν από το Σύνταγμα και οι οποίες ακτινοβολούν σε ολόκληρη την έννομη τάξη. Το ίδιο ισχύει και για την αποσαφήνιση γενικά του νοήματος των διατάξεων του κοινού νόμου. Είναι αδύνατο να προσεγγίσει κανείς τις διατάξεις αυτές χωρίς να έχει κατά νου τις γενικές κατευθύνσεις του Συντάγματος. Πρόκειται για μια μορφή προαντίληψης συνυφασμένη με την ίδια την έννοια του δικαίου. Το κείμενο του νόμου δεν αποτελεί ένα τμήμα αποκομμένο από το υπόλοιπο πλέγμα διατάξεων της έννομης τάξης. Κατά την ερμηνεία και εφαρμογή μιας διάταξης η προσέγγιση πρέπει να είναι ολιστική, να λαμβάνεται δηλαδή υπόψη το σύνολο των αρχών της έννομης τάξης, στις οποίες αναζητούνται και οι λόγοι της θέσης σε ισχύ της συγκεκριμένης ρύθμισης. Με αυτόν τον τρόπο διευκολύνεται η διαδικασία της ερμηνείας καθώς, πέρα από τη συνεισφορά των λοιπών ερμηνευτικών εργαλείων, εμπλουτίζεται και με επιχειρήματα αρχών του δικαίου.

Ωστόσο, η παραδοχή αυτή δεν πρέπει να οδηγήσει στον παραμερισμό από τον εφαρμοστή του δικαίου των διατάξεων των επιμέρους κλάδων του δικαίου (και πρωτίστως του αστικού δικαίου), μέσω της κατ' επανάληψη αναγωγής σε συνταγματικές διατάξεις, κατά τρόπο γενικό και

αφηρημένο. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Φ. Δωρής : «Οι λύσεις των προβλημάτων που αντιμετωπίζει το ιδιωτικό δίκαιο αναζητούνται κατ' αρχήν μέσα στο υποσύστημα του ιδιωτικού δικαίου, με ερμηνεία (γραμματική – τελολογική – συστηματική) των κανόνων του...», γι' αυτό και ο δικαστής δεν είναι αρμόδιος, επικαλούμενος συνταγματικές διατάξεις «να παρακάμψει το νομοθέτη, διαμορφώνοντας αυτοδύναμα ένα αυτόνομο (ανεξάρτητο από το νομοθέτη) σύστημα ιδιωτικού δικαίου με απευθείας αναγωγή στις συνταγματικές διατάξεις ή διορθώνοντας το νομοθέτη (μεταβάλλοντας δηλαδή το νόμο)...»⁸¹. Το αστικό δίκαιο, όπως και οι λοιποί κλάδοι, πρέπει, με άλλα λόγια, να διατηρεί την αυτοτέλειά του και να εμπλουτίζεται με επιχειρήματα αντλούμενα από το Σύνταγμα μόνο στις περιπτώσεις όπου πράγματι αυτό απαιτείται.

---

81 Βλ. Φ. Δωρή, «Ερμηνεία των νόμων..», ό.π., σ.1197-8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βόγκλης Ελ., "Κίνδυνοι κατά τη συγκεκριμενοποίηση των γενικών ρητρών." *Δίκαιο Επιχειρήσεων & Εταιριών*, 2003, σελ. 755-764.

Canaris Claus-Wilhelm, *Die verfassungskonforme Auslegung und Rechtsfortbildung im System der juristischen Methodenlehre, Festschr. für Ernst Kramer*. 2004.

Γεωργιάδης Αστ., *Ενοχικό Δίκαιο - Γενικό Μέρος*. Τόμος Ι και ΙΙ. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2007.

Δαγτόγλου Π., *Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2012.

Δωρής Φ., "Ερμηνεία των νόμων με αναγωγή σε συνταγματικές διατάξεις στη νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων." *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 1991, σελ. 1188-1198.

Δωρής Φ., "Η αρχή της αναλογικότητας στο πεδίο ρύθμισης των ιδιωτικού δικαίου σχέσεων και ιδιαίτερα στο Αστικό Δίκαιο." *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας - 75 χρόνια*, 2004, σελ. 229-249.

Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ., *Η τριτενέργεια των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του Συντάγματος 1975*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1990.

Καράκωστας Ι., "Γενικοί όροι των συναλλαγών και ερμηνεία τους υπό το φως των συνταγματικών και κοινοτικών διατάξεων." *Δίκαιο Επιχειρήσεων & Εταιριών*, Μάιος 1998.

Καράσης Μ., "Η τελολογική ερμηνεία του δικαίου, Επίμαχα θέματα-Οριοθέτηση και αξιολόγηση έναντι των σύγχρονων μεθόδων." *Νομικό Βήμα*, Μάρτιος - Απρίλιος 2012, σελ. 482-510.

Κλαβανίδου Δ., "Προστασία της προσωπικότητας και ψυχικός κόσμος." *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου και Πολιτικής Δικονομίας*, Οκτώβριος 2009.

Κορνηλάκης Π., *Ειδικό Ενοχικό Δίκαιο*. Τόμος Ι, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2002.

Λαδάς Π., "Η συμβολή του Δημοσίου Δικαίου στην προστασία του δικαιώματος στην προσωπικότητα." *Νομικά Χρονικά*.
<https://www.nomikachronika.gr/article.aspx?issue=72> (πρόσβαση 10 Μαΐου 2017).

Μανιτάκης Α., "Η πρωταρχικότητα του Αστικού Δικαίου έναντι του Συνταγματικού (Βιβλιοκρισία του βιβλίου του Ιωάννη Καράκωστα, το "Δίκαιο της Προσωπικότητας", Νομική Βιβλιοθήκη, 2012)." *www.constitutionalism.gr* Όμιλος "Αριστόβουλος Μάνεσης". <https://www.constitutionalism.gr/2375-i-prwtarhikotita-toy-astikoy-dikaiou-enanti-toy-sy/> (πρόσβαση 17 Μαΐου 2017).

Μπαμπινιώτης Γ., "Ετυμολογία." *Γ. Μπαμπινιώτης*.
<http://www.babiniotis.gr/wmt/webpages/index.php?lid=1&pid=22&catid=1&apprec=12> (πρόσβαση 4 Μαΐ 2017).

Μπουκουβάλα Β., *Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία των νόμων και ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας (Διατριβή επί διδακτορία)*. Θεσσαλονίκη, 2012.

Παπανικολάου Π., *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2000.

Παπανικολάου Π., *Σύνταγμα και αυτοτέλεια αστικού δικαίου*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2006.

Παπαστερίου Δ., *Γενικές αρχές αστικού δικαίου*. Β' Έκδοση. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2009.

Παπαστερίου Δ. και Κλαβανίδου Δ., *Δίκαιο της Δικαιοπραξίας*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2008.

Πινακίδης Γ., "Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία. Τεχνική του Δικαστικού Ελέγχου της Συνταγματικότητας των Νόμων ή μέθοδος ερμηνείας του Νόμου δια του Συντάγματος;" *ΤοΣ*, 2001, σελ. 461-494.

Ποδηματά Ε., "Η αρχή της αναλογικότητας (25 § 1 δ Συντ.) στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου." *Νομικά Χρονικά*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2016.

Ράικος Αθ., *Συνταγματικό Δίκαιο - Θεμελιώδη Δικαιώματα*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2011.

Ρούσσος Κλ., "Το σύστημα της αδικοπρακτικής ευθύνης στο ελληνικό και στο ευρωπαϊκό δίκαιο." *Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου*, 2013, σελ. 81-91.

Σούρλας Π., *Δίκαιο και Δικανική Κρίση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Σταθόπουλος Μ., "Το παράνομο της ΑΚ 914 και η συγκεκριμενοποίηση της καλής πίστης." *Εφημερίδα Αστικού Δικαίου*, 2014, σελ. 641-646.

Σταμάτης Κ., *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2000.

Χρυσόγονος Κ., *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2006.